

«Эки»
деп
үнелээн

«Питер-жилер»
чалап тур!

Делгем
билиглиг,
онзагай
угаан-бодалдыг

№ 49-50 (18476-77)

1995 жылдын
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Салар өртөө хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

апрель

24

четверг

Х.Амерханов: «Тыва хой — бриллиант»

Уксаажыдылга ажылы

Эрткен неделяда Тывага РФ-тин Көдээ ажил-агый яамызының мал болгаш уксаажыдылга ажил-агыйларының департаментизинин директорунун оралакчызы Харон Адиевич Амерханов аалдап кээп чораан. Республиканың мал ажил-агыйында уксаажыдылга хемчеглеринин амгы үениң негелделеринге дүүштүр чорудулгазын хынап көөрү Х.Амерхановтун Тываже үнүшкүнүнүн кол сорулгазы болган.

Ол апрель 17-де Эрзин кожуунда «Бай-Тала» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативтин малчыннарының аалдарына чедип, арнын ажил-ижин сонуургап, таныжып берген.

Апрель 17. Мал ажил-агыйының талазы-биле чүгле Тывада эвес, оон дашкаар черлерде билдингир малчын, ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөңгөн-Бүрөн» КУБ-тун удуртукчу Өшкү-Саар Ооржактын «УАЗ» маркалыг автомашиназынга олурупкаш, Эрзин кожунче халтыыш.

(Уланчызы 3-кү арында).

Харон Амерханов биле Тес-Хемнин чылгычызы Валерий Белчит.

Көдээни хөгжүдөр

Апрель 21-де «Россия Федерациязының девискээринде көдээ черлерни доктаамал хөгжүдөринин дугайында» айтырыгны Күрүне Чөвүлелинин болгаш Президентинин чанында Чөвүлелдин каттышкан хуралына сайгарып чугаалашкан. Ол — чаартыкчы национал төлөвилелдерни боттандыраы болгаш демократтыг политикага хамааржыр чугула чүүлдеринин бирээзи.

«Көдээ суурлардан чоннун көжүп чоруп турары ам-даа тамчылавышаан» — деп, Владимир Путин демдеглээн. Оон ачылы-биле алырга, көдээниң амыдыралын эде көөр ажилга келген, ол ышкаш тус черниң бот-башкарылгалары, чуртукчу чон база киржир ужурулуг. А федералдыг деңнел-биле алыр сорулганы чедип алыр аргаларны, ажилдарны белеткел, акшаландырышыккын тодарадыры чугула.

«Күрүне Чөвүлелинин ажилчын бөлүү көдээ черниң девискээрин үр үе дургузунда доктаамал хөгжүдөр стратегияны ажилдап кылырын саналдап турар — деп, Президент чугаалаан. — Ындыг ханы уjur-уткалыг документ ылап берек деп санаар мен. Чүге дээрге янзы-бүрү деңнелдин чыггыргалары, хөй-ниити тургузулгалар болгаш политик-партиялар, бизнестиг сайгарлыкчылар шупту деңге кады шийтпирлээр ажилының уjur-утказын ол документини биллип алыр.

Бо ажилды белеткээрде, көдээ черлерниң хөгжүлдизин хамааржыр хоойлу-дүрүмнүн баазазын сайгарып көргөш, көдээ ажил-агыйга өмөк-дуза болур акшаландырышыккын оон өзүлдег болгаш үр-түннелдиг кол угланыш-ынарынче мөөңнээр. Ол дээрге регионну хөгжүдөр, инфраструктураны болгаш камгалап системаны тергинчидер программалар-дыр. Ол дээрге өөредилге, эртем шинчилели, арларны белеткээри-дир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Үнелелдер, саналдар

Чамдык айтырыгларны эде көөр

Чаа-Хөл кожууннун чурт-такчы чонунга Тыва Республиканың Чазаның 2013 чылда кылып чоруткан ажил-агыйының отчедун таныштырып, ТР-ниң бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Альберт Бараан Чазакты төлээлеп, чон-биле ужурашкан.

Чаа-хөлчүлөр Чазактын ажилын долзуу-биле деткип турза-даа, 2014 чылда чамдык айтырыгларны эде көөрүн олар саналдаан. Кожууннун чону арга-арыгды ыяшты кайы хамаанчок кезип турарына, кожуннун газ-биле хандырылганын хамаарыштыр таарзынмаан санал-оналын илередип, ол ыш-каш эт болбаазырадыр амгы үениң цегинин чугулазын демдеглээн. Сумуларже чедер оруктарны септээр болгаш чаа оруктарны тудар болза эки дээрзин олар чугаалааннар. Чырык энергиязының ажил-агыйының объектилеринин чаартылгазы, чаа школалар оран-савазының болгаш көвүрүлгелер тудуу дээн ыш-каш өске-даа айтырыгларны

сайгарып чугаалашкан.

Ак-Дуруг суурнун көдээ ажил-агыйының хоочуну Маадыр-оол Монгуш Улуг-Ховунун суггарылга системазының ажыглалдан үнгенин дүвүрел-биле чугаалаан. Оон мурнунда Чаа-Хөлге өске кожуннарда бодаарга, 2-3 катап хөй дүжүттү чыып, эң чаагай хлебти быжырып турган болгай. Кожуун бодунун күжү-биле ол суггарылга системазын катап ажилдадырынга күш четпес, ынчангаш республиканың суг ажил-агый эргелелиниң хайгааралынче ону ап, Чазак чогуур хемчеглерни алыр болза эки дээрзин хоочун саналдаан.

Шаңчы суурнун школа директору Дайма Дамчайнын чугаалап турары-биле алырга, сумуда совет үениң-не трансформатору дүжериин кырында. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелине суурнун сүт хүлээп алыр цеге грант база ойнадып алган. Ук дериг-херекселди ажилдадырынга трансформатор күш четпейн, үрели берип болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

Арга-арыг өрттерин болдурбас

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Москвага видеоконференция хевирлиг эрттирген аппарат хуралына Чазак Даргазының оралакчылары, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, муниципалдыг тургузулгаларның даргалары киришкен.

Аңаа арга-арыг өрттерин болдурбазының талазы-биле айтырыгны сайгарган. Алдынып турар хемчеглерниң дугайында илеткелдерни дыңнааш, Тываның Баштыңы ону четпес деп санаан болгаш кожа регионнарның дуржулганын база өөренип көөрүн сүмелээн. Ол ышкаш ол айтырыгны онза байдалдар талазы-биле республика комиссиязының чоокку үеде болур хуралына сайгарарын Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргитке дааскан.

Профилактиктиг хемчеглерниң бирээзи кылдыр Шолбан Кара-оол арга-арыг-же кирер оруктарның аксынга постуларны тургузарын, ынаар барып турар кижилерни бүрүткээрин чогулгалыг деп санаан.

«Полкада» хат-дүвү

Буйба артын кырында «полка» дижиривис чаглак чоогунда хар үзүк-соксаал чок чаап турар.

Амгы үеде ында дыңзыг хат хадып турар, оон уламындан хар дүвүлөвишаан. Чартык хүн дургузунда аңаа 50 см хар чагган. Машиналыг улуска орук көөрү берге, ынчалза-даа чоруп болур. Хуу сайгарлыкчы Оганесянын керээлиг ажилчыннары ында дүн-хүн чок ажилдап, машиналар эртеринге байдалдарны тургузуп турар. Олар орук техниказын база немей эккелген.

Енисей М-54 орук эргелели онза чугула эвесте республикадан дашкаар үнеринден дадагалзаарын, чорупкан таварылгада онза кичээнге-лиг болурун болгаш дугуйлар тайбазын дээш илчирбени ыяап ап алырын чолаачылардан дилеп турар.

gov.tuva.ru-дан алган.

Хүшүң медээлери

Көдээни хөгжүдөр

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Россияның сууру дээрке чүгле чири аш-чем бүдүрүлгези эвес, а амыдыралдың хевири, чаңылчаан тургузуу-дур деп чүвени утпас ужурулук бис. Ол дээрке хөй национал чоннарлыг улуг чуртувустун бот-тускайлаң онзагайы болгаш культуравыстың байлаа-дыр.

Тываның Баштыңының үзел-бодалы-биле алырга, республиканың эрге-чагыргазының политиказы Президент Владимир Путинниң негелделери-биле дүгжүп турар.

«Бо хуралдың түңнелдеринден Президентиниң даалгазын күүседире-биле Тывага онза солун комплекстиг ажил-чорудулганы болгаш хемчеглерни ажилдап кылып болур-дур — деп, Шолбан Кара-оол тайылбырлаан. — Төрээн республиказының салым-чолу дээш сагыш човап чоруур ажил-ишке кызымак кижилер Тывада хөй. Ылаңгыя кызыгаар чогуу черлерде ажил-амыдыралын кылып, чурттап чоруур улус онза хүндүткелдиг. Көдээ ажил-агыны катап тургузуп, малчын кижиниң белең эвес-даа бол, хүндүткелдиг күш-ажылының алдарын катап эгидер дээш бүгү органы көрүп ажилдап турар бис».

Яамы бүрүзү харысалгалыг

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге күрүне деткимчезин бээриниң дугайында Федерация Чөвүлелиниң доктаалын боттандыра ажилче шымныгып кирери чугула дээрзин Тываның Чазаа яамыларның удуртукчуларына чугаалаан.

Бо доктаал 2014 чылдың апрель 15-те хүлээп алдырган. Ооң кол сорулгазы — байлак бойдус курлавырлыг болгаш күш-ажылчы олуттары элээн көвей болур ужурулук. Азия төвүнде регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинге күрүне деткимчезин көргүзери.

Шолбан Кара-оол Москвага тургаш, аппарат хуралын видеоконференция чуруму-биле эрттирген.

«Бо доктаал дээрке федералдыг эрге-чагырганың күүсекчи органнары-биле ажилдаарда, даянып алып үндезин документивис болур» Федерация Чөвүлели ооң күүселдезин хандыраы-биле план хемчеглерни ажилдап кылгаш, бадылаан. Ооң «Орук картазында» хемчеглерни күүседир тодаргай хуусааларны болгаш харысалгалыг кижилерни база айыткан. Плана кирген пункт бүрүзүнүн күүседикчизи болур яамы-биле чергелештир чогуур федералдыг органнарын айтып каан. Ооң-биле холбаштыр Тываның Баштыңы яамы бүрүзүнүн харысалгазынче кирген хемчеглерни күүседиринге тода, билдингир чурумну ажилдап тургузар деп даалганы берген. Чамдык хемчеглерниң күүселдези май 1-ге чедир доозулган турар болганда, ону чүгле шудургу ажил-биле кылыр.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң болгаш деткимчезиниң 2020 чылга чедир ниити планының төлөвилелин июнь 1-ге чедир ажилдап кылгаш бадыладыр болган төлээде, Россияның Чазак Даргазының вице-премьериниң болгаш Тываның Баштыңының удуртулгазы-биле ведомстволар аразында ажилчын бөлүктү тургузары чугула дээрзин демдеглээн.

«Тываны мурнадыр хөгжүдөр регионнарының составынче киригени элээн хөй чүүлдерге чигелделер алып аргаларны көрүп турар, чижээ, үндүрүг болгаш немелде субсидиялар дээн ышкаш. Ынчангаш бисти деткиир дээш Федерация Чөвүлелиниң бо бүгү үндүрген күжү хилис болбас ужурулук. Херек документи-лерни үе-шаанда белеткеп, бюджеттиг чагыл-ларны долдуруп, кирип, тургустунуп келир моондактарны, эчис сорулганы чедип алып дээш алып эртип, быжыг туруштуг болуп, шудургу ажилдаар бис» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Кызыгаар айтырыглары база кирген

Тыва Республиканың Чазааның болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) киржилгези-биле РФ-тиң Федерация Чөвүлелинге болган улуг хуралга республиканың социал-хөгжүлдизиниң дугайында айтырыгны тургускан. Аңаа илеткелди Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол кылган. Ооң түңнелинде апрель 16-да Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң күрүне деткимчезиниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Аңаа хамаарыштыр ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады Борис Балчий-оол бодунуң бодалын илереткен:

— Ук доктаалда бистиң республиканың бурунгаар бүзүрелдиг базымынга идиг болур чугула айтырыгларны кириген. Бир дугаарында болза, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизин 2020 чылга чедир эде көөр дугайында даалганы РФ-тиң Чазаанга берген. Ынчаарга ону өөренип көргөш, чүнү канчалза экил дээн айтырыглар тургустунуп келген. Тывада хөй казымал байлактарны шингээ-дип ап, сайзырадып болбаазырат-каш, ону садып-саарар. А оларны сөөртүп, республикадан дашкаар да-жырынга демир-орук тудуу чугула.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады Б.БАЛЧИЙ-ООЛ.

Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук тудуун тудуп, чөөн талага шахта кылгаш, хөмүр-даш, казымал байлактарны аңаа саарып-сайгарарын доктаалдың төлөвилелинде кириген. Ол ышкаш Россия Федерациязының иштинде чамдык доктаал, хоойлуларны Тывага хамаарыштыр эде көөрүн саналдаан. Энергия, орук-транспорт, үлетпүр айтырыглары мында колдап турар. Федералдыг М-54 оруун Кызылдан Чадаана таварааш, Хандагайты — Боршооже кириери чугула. Кызыгаар айтырыгларына хамаарыштыр Россияның күрүне кызыгаарының дугайында тускай программа бар. Кызылдың аэропортунга иштики-даштыкы харылзааларны

быжыглаары-биле кызыгаар пун-зун тургузарын саналдаан бис. Ышкаш Бора-Шай азы Боршоо-тирилге пунктузун амгы үениң не-делеринге дүүштүр дерээш, дел-чергелиг эрге-байдалдыг кылдыр-гаттырар. Аңаа федералдыг хос-езугаар каайлы, эт-чем талазы-ле санитар чери, шагдаа дээш чогуур албан черлериниң ажил-чылары турар. Янзы-бүрү аары-ны таратпазы-биле кызыгаар чо-га карантин эрттирер тускай че-тургузар. Моолче кирерде чыыр-кументилерни бөдүүнчүдерин че-ап турар бис. Амдыызында ке-езугаар Моолче дарый эртерини-пунктузу бар. Ол дээрке куда-чугула байырлалдар болганда, к-кижилери аарып-аржый бээр, чилээрде база чок болган киж-сөөлгү оруунче үдээрде.

Бистиң республика бюджет аж-дакчыларының акша-шалыңын-тумак экономиктиг көргүзүткө-кылдыр өстүрүп шыдааны дээш-дералдыг эрге-чагыргадан тус-үнелелди алганын демдеглесек а-жок. Республиканың амыдыралы-чугула бо доктаалды хүлээп ал-га биле төрөөн чуртувус, чонувус у-бурунгаарлап сайзыраар.

Алдынай БАДЫ-Х
Белеткэ

Отчетту энергетиктер сайгарган

Тыва Республиканың Чазаа-ның Даргазының бирги ора-лакчызы Шолбан-оол Иргит-ке удурткан ажилчын бөлүктүң «Тываэнерго» болгаш «Тыва-энергосбыт» бүдүрүлгелерниң ажилдакчылары-биле ужура-жылгазы Тыва үндезин культура төвүнге болган.

Күш-ажылчы ол коллективтер-ниң төлээлерин тыва энергетиканың сайзыралы хамыкты мурнай сонур-гатканы билдингир. Ол талазы-биле тайылбырны Одалга болгаш энерге-тика яамызының удуртукчузу берген. Кызыл — Чадаана аразында электри дамчыдар шугумну тударының талазы-биле төлөвилел келир күзүн доостур-деп, Роман Кажин-оол чугаалаан. Ону ажылгалга кириген соонда республи-ка немелде электри энергиязын алып-апар. Өрттээ 5,7 миллиард рубль тү-нүг ол төлөвилелдиң күүселдези рес-публика Баштыңының чүткүлдүг чо-руунун ачызында элээн дүргедээн.

Чоокку үеде республикага «Росче-килерниң» удуртукчузу Олег Будар-гин чедип келир. Ол келирге Кызыл хоорайда «Городская», «Западная» болгаш «Южная» подстанцияларның чаартып кылышкынының болгаш «Шушенская опорная» — Туран бедик вольтулуг электри дамчыдар шугум-нун ийги кезээниң тудуун эгелээр-ниң дугайында айтырыгларны шиит-пирлээр. Аңаа улаштыр күчүзү 220 кВ Туран — Ак-Суг бедик вольтулуг электри шугумун тудары база көрдү-нүп турар.

Бүдүрүлгө айтырыглары-биле чер-гелештир энергетиктер чоннуң тран-спорт хандырылгазының, хоорайның чаагайжыдылгазының болгаш но-гаанчыдылгазының, юбилейлиг ба-йырлалга белеткелдерниң дугайында база сонургааннар. Хоорайның мар-шрут таксилериниң хөй кезиниң эр-гирээнинден чонну аргыштырып

четтикпейн турар дээрзин хоорайның мэри Владислав Ховалыг дыңнаткан, пассажир АТБ-зинге лизинг езугаар бирээзинге-ле 25 кижиле олурар 11 «Фордтарны» садып берген дээрзин немээн. Чаа техника садары уламчы-лаар, чонну аргыштырар херекке хуу таксистерни база хаара тудуп турар.

Чазак Даргазының бирги ора-лакчызы Шолбан-оол Иргит Тываже де-мир-орук тудуунун болгаш агаар-биле аргыжылганың айтырыгларының тала-зы-биле тайылбыр кылган. «Демир-орук дээрке чүгле республикага эвес, бүгү чуртка чугула айтырыг-дыр — деп, ол чугаалаан. — Ооң дугайын фе-дералдыг төп база эки билип турар. Ол төлөвилелдиң күүселдезин Камга-лал яамызының удуртукчузу, бистиң чаңгыс чер-чурттувус Сергей Шойгу деткээн. Федерация Чөвүлели база ол төлөвилелди деткип турар».

Кызыл хоорайдан ужура чаа-чаа авиарейстерниң дугайын Шолбан-оол Иргит сагындыргаш, агаар-биле ха-рылзааны сайзырадырының база бир быразы-самолеттер ужура-хонду-рар шөлдү чаартып кылыры болур дээрзин демдеглээш, бо талазы-биле Тываның Чазааның кылып турар ажи-лы-биле таныштырган.

Ол ужуражышкын соонда «Тыва-энергосбыт» ААН-ниң чингине дирек-торунун оралакчызы Сергей Журавлев мынча дээн: «Ындыг ужуражылгалар аажок чугула. Республиканың болгаш хоорайның удуртукчулары-биле бү-дүрүлгелерниң ажилдакчылары каяа ужуражыр, сонургаан айтырыгла-рын салыр болгаш аңаа харылар-ны алып боор? Бо ужуражышкын чогумчалыг болган деп санаар мен. Бистиң таваржып турар бергелеривис-ти республиканың удуртулгазының эки билип турарына бүзүредим, ону шиитпирлээрден чалданмайн турар-дыр. Чүткүл барда айтырыглар кажан-даа шиитпирлеттинер».

Чамдык айтырыгларны эд көөр

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кышкы үеде бо чырык бээр рексел үрелир болза, айыылды-ынчангаш баш удур хемчегле-ап чорудары чугула.

Чаа-Хөл ортумак школазын директору Оксана Кара-Сал жуун төвүнүн албан черлерин хары угда каш оран-саваала 2013 чылда болган чер шимчээ кининден когараан дээрзин тай-бырлаан. Ийи школа, бир уругл-сады база клуб септелге кыл-объектилерниң санынче кире-Озал-ондактыг үрелиишкинер катап тургузар ажилдарны кыл-чоруткан-даа болза, ооң түңне ажилдакчыларны өөртпээн. Ч-дир кылыр ажилдар ам-даа х-Бо айтырыгга хамаарыштыр се-телге ажилдарына экспертиза-чорудар. Саң-хөө-бюджет ха-гааралының албаны хыналда-чорудар деп шиитпирни хурал-хүлээп алган.

ТР-ниң Чазааның Дарга-Шолбан Кара-оолдун чугаалап-рары-биле алырга, чурттакчы чо-га Чазак отчедун таныштырар эргежок чугула. Оларның чагыл-рын езугаар күрүне программал-рын тургузуп, көдээ чурттакчы-лыг черлерни сайзырадыры-бил-оруктарны, көвүрүлгелерни туду-чугула ажилдарны чорудуп ту-рар. «Чурттакчы чоннуң боттары-ның үзел-бодалын дыңнаары ту-черлерде нарын айтырыгларны ханылап, байдалды шын бил-алырынга болгаш чогуур хемч-лерни ап чорударына дузалы-Отчет таныштырылганының үезин-де чурттакчылар-биле деңге чу-гула шиитпирлерни хүлээп алы-болгай» — деп, Шолбан Кара-оол-демдеглээн.

Бистиң көр-

Х.Амерханов: «ТЫВА ХОЙ — БРИЛЛИАНТ»

Уксаажыдылга ажылы

Мурнувуста машиналарда Москвадан аалчывыс Харон Амерханов, ТР-нің Чазак Даргазының оралакчысы Сергей Огнев, ТР-нің көдээ ажил-агыйы Сайыды Самойлов Монгуш Огнев, оон-даа өскелер хал-аал чорлар. Кызыл хоорай-дан үнүпкеш-ле, орук кыдыы дургаар хой, өшкү, инек, чылгы малдың эртенги одарда таваар оттап чоруурун көрдүвүс. Ол дугайында Х.Амерханов мын-ча деп чугаалады: «Назыным иштинде чаңгыс черге бо хире хей мал-маган көрбээн мен. Тууган-дыр!».

Танды кожуунуң чойган-көштүг девискээрин эрткеш, аа дүшкөн хар-биле шыптын-ган Тес-Хемнің Калдак-Хамар ортаның тайгаларын артывыска аал, Эрзин кожуунуң карак етпес ховуларында чоруп ор-ис. Оргу шөлдерде чашкан аржы дег мал-маган хостуг, оргаар оттап чорлар. Часкы түннүң херелдеринге арын-шы-айы хүрертир дадыга берген, аа тоннуң кадарчы акый чыл-

Харон Амерханов биле Аян биле Азияна Хорлуулар.

хевиринче шилчиир. Мал-маган кижилерниң хереглелдерин хан-дырдан аңгыда, янзы-бүрү аарыгларның нептередикчиле-ри база болур. А чоннуң ка-

ажыл-ижинге бердинген, кыл-дыныг бүрүзүн онза хары-салгалыг болгаш кичээнге-лиг күүседир улус деп «Бай-Хөл» СПК-ның удуртукчузу Эртине Банзай чугаалаарга, Харон Адиевич мынчаар неме-ди: «Малчыннарның күш-ажылга ынакшылы, шилип алган мер-гежилинге кызыгаар чок бер-дингени улуг хүндүткелди отту-рар-дыр. Тыва Республиканың кайгамчыктыг агаар-бойдузу-нуң таарымчалыг байдалдары болгаш быжыг, туруштуг, бер-гелерге торулбас шак мындыг малчыннар турда уксаажыдылга ажылы хөгжүлдени ыяап алыр. Шыны-биле чугаалаар болза, Тывада байдал мээң манап тур-ганымдан эки-дир, ынчалза-даа че-дер-четпес чүүлдер бар, кыл-ыр ажил хей. Ону үе-шаанда күүсе-дири чугула».

Хорлууларның кажаазын-да эрткен чылгы хураганнар оларны үглээн хей кижилер-ден сестип, ыңай-бээр маңа-жырга Харон Адиевич оларны чаптап, дараазында чүүлдү чу-гаалады: «Мен база бо аныак малчыннар дег, малчын-дыр мен. Бичимден тура хой сүрүп өскөн мен. Күш-ажылчы намда-рым база көдээ ажил-агый-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш делегейниң кайы-даа булуңунда тыва болгаш карачаев хойлары ышкаш ховар, тускай хойлар чок деп, оларны хой ажил-агый-ның «бриллиантылары» деп бүзүрелди-биле чугаалап тур мен. Ону барымдаалап, тыва ук-саалыг хой ажил-агыйын быжыг тудуп, ону сайзырадыры кол со-рулгаларның бирээзи деп катап база демдеглекседим».

Харон Адиевич аныак мал-чыннарга үре-түңнелдик кады ажилдажылганы, чымыштыг ижинге чедишкinnerни күзеви-шаан, РФ-тиң Көдээ ажил-агый-ямызының, департаментиниң талазындан боттук дузаны көргү-зүп, черле деткиир дээрзин дыңнаткан. Аалдың элери-би-ле байырлашкаш, кижжи кайгап ханмас чараш Тере-Хөлге ба-

рып четтивис. Аңаа аалчыны Тес-Хем кожуунуң чылгычызы, «Ирбис» кооперативтиң удур-тукчузу Валерий Белчит уткуп, хүлээп алды. Эвилең-ээлдек, хүндүлээчел Валерий Чолбаевич Харон Амерхановка тыва эр ки-жиниң идик-хевин белек кылдыр сөңнээрге, Москвадан аалчы ону дораан кедип алды. Чечен сөөктүг, тыва хептиг эр кижжи талыгырже бодамчалыг көрүп алгаш, Тере-Хөлдүң элезин-ниг эриин дургаар чоргаар ба-зыптарга, онзагай-ла болчук. Агаарлаашкын соонда ажил-ишчи чугаа, мал ажил-агый-ның чидиг айтырыгларының сайгарылгазы уламчылаан.

Ужуражылгалар-биле байлак хүнү Харон Адиевич мынчаар түңнеди: «Тываның чону кан-чаар-даа аажок хүндүлээчел, сагыш-сеткили арыг-чаагай, эвилең-ээлдек улус-тур. Оларга акша-хөрөңги талазы-биле ачы-дуза херек-даа болза, бир дугаарында, эрге-чагырга ор-ганнарының талазындан ажил-агыйга чөптүг, шынынг хамаа-рылга-ла турза, улам кызымак-кай ажилдаар кижилер-дир деп билдим. Эң-не кол чүүл — тыва чон бодунуң төрөөн дылын, езу-чаңчылдарын хумагалап арттырып алган. Ону магадап ханмас-тыр мен. А ол дээр-ге-ле Тыва Республиканың моон-даа соңгаар сайзыралының, быжыг үндезин-дазылының демдээ болур. Мал ажил-агыйы тыва кижиниң амыдыралында бирги черни ээлеп турар. Ынчангаш ол талазы-биле ужур-дузалыг, ханы ажилды чорудар бис». Харон Адиевичиниң чаагай келир үеге бүзүрелдиг чугаазы аңаа турган кижилерниң хей-адын, ажил-ишчи хөөнүн улам көдүргөн. Х.Амерханов көдээ ишчилерге эки күзээшкinnerни йөрээгеш, Кызыл хоорайже аъттаныпкан.

А дараазында хүнде Сүт-Хөл кожуунуң малчыннарынга аал-дап четкен.

Азияна ТАУ.

Чыңгис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Барыын-Хемчикке «ШЫННЫҢ» ХҮННЕРИ

«Шын» солун редакция-зының чаңчыл езугаар эрт-тирип турары «Шын» со-лунуң хүнү» деп хемчег бо удаада Барыын-Хемчик ко-жуунга апрель 24-25 хүнне-ринде эртер.

Солунчулар ийи хүн дур-гузунда кожуунуң ажил-иш-чи коллективтери болгаш арат ажил-агыйның тергиннери-биле ужуражып чугаалажыр. Оон аңгыда кожуунуң чагырга черинге экономика килдизи-ниң удуртулгазы-биле Барыын-Хемчик кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп Чазак Даргазының төлөвилелиниң боттандырылга-зының дугайында хурал болур.

БҮДҮРҮЛГЕНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ ДЭЭШ

Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оол «Тывахарыл-заинформ» ААН-ниң дуга-йында айтырыгны БКФ Банк КХН-ниң удуртулгазы-биле чугаалашкан.

«Тывахарылзаинформ» деп ажык акционерлиг ниити-лел бүгү Тываның девискээрин телекоммунал четкизи-биле хаара тудуп турар. Электри харылзаазының салбырлары 16 кожуунда бар. Ынчангаш ол регионга ужур-дузалыг улуг беш бүдүрүлгелериниң бирээзи болур. Ында телефон дамчыш-тыр харылзаа болгаш медээлер дамчыдарының янзы-бүрү хан-дырылгаларын чорудуп турар.

«Тывахарылзаинформ» — БКФ Банк деп КХН-ниң хуу өнчүзү болур. Ол банкының удуртулгазының директору Ольга Миримская-биле ужу-ражылгага бүдүрүлгө чериниң Тывада чингине директору Сыл-дыс Хертек база киришкен.

Тываның Баштыңы: «Тыва-харылзаинформ» бүдүрүлгө-зи — Тывада демир удазынынг электри харылзаазының кол оператору-дур. Ооң тускай би-лиг-мергежилдиг ажилдакчы-ларын кызырып, аңаа кандыг-бир өскерилгелерни кылбас болза эки. Чүге дээр-ге амгы үеде регионда харылзааның дериг-херекселдерин чаартып эде кылыр ажил эгелээн. Суур-ларда эрги АТС станцияларын, эрги четкилерни солуп, амгы үениң технологиялары-биле чаа четкилерни тудуп эгелээн. Ты-ваның Чазак чарыгдалдарның орнун тургузуп бээр аргаларны ажылгаарын саналдап турар: харылзаа оператору инфра-структураны тудуп, кылып каар, а күрүне ооң чарыгдалдарының кезик-чамдызын эгидип бээр. Чарыгдалының чүгле чартык кезин эгидип алыр-даа болза, чаа бүдүрүлгениң тургузуунга күрүне-биле демнежип тургаш киржири инвесторларга эки ме-дээ болур» — деп тайылбырны берген.

Чугаалажышкынның түңне-линде Ольга Миримская «Тыва-харылзаинформ» ААН-ни сат-пайн, хевээр арттырып кааш, Тываның Чазак-биле демнежип, инвесторларны кады дилээрин дугурушкан.

Эрткен чылгы хураганнарда электроннуң чиптерни быжыглаан.

малын суггары-биле Эрзин-иче углап бар чор. Удатпаанда-ан, Азияна Хорлууларның ко-жунга чоокшулап келдивис. Аныак малчын өг-бүле келген алычыларны улуг өөрүшкү-би-е уткуп, өг иштинче чалады. Уттуг изиг шайны аартап, ты-а чемни чооглап ора, Харон Адиевич-биле өгнүң ээлери кыл-агыйжы чугааны кылды-ар. Х.Амерханов: «Тываның аштыңы Шолбан Кара-оол олгаш ооң командазы уксаа-жыдылга ажылынче шыңгыы кичээнге салып турары дыка-и-дир. Уксаажыдылга ажил-агый бүрүзүңге хамаарыштыр компьютер-техника-биле шүм-еттинген, тускай специалистер көдээ ажил-агый ямызында, регион удуртулгазының хайгаа-алы-биле ажилдап, мал-маган-ның электроннуң санаашкын-н чорудуп турар. Оларның ачы-ында уксаалыг мал дугайы-на долу медээлерлиг баазаны тургузуп, ону улам сайзырадыр ажил-иш кидин түлүк. Россия үтү-делегейниң садыг-саарылга-организациязының (ВТО) соста-вине кирген болгай. Ынчангаш 2014-2016 чылдарда шупту-алдың баш санын четчелээ-и — электроннуң санаашкын

дыы дээр-ге ниитилелдиң эң чи-диг айтырыгларының бирээзи. Электроннуң санаашкын бааза-зының дузазы-биле аарыг мал доктаамал хайгааралга турар. Ол ышкаш аарыгны болдурба-зының баш удур хемчеглерин чорудары көңүс белең апаар. Бо органы делегейниң хей-хей чурттарында ажыглап турар. Ону бодап, ылаңгыя бурун шаг-дан тура амыдыралы мал ажил-агыйы-биле холбаалыг тыва чон-нуң чуртунга, Тыва Республикага бо ажилды дүрген чорудары чугула. Ол ажилды 1,5-2 чыл дургузунда доозары чогумчалыг. Чүгле ынчан малдың уксаазын, ооң бүдүрүмчелиин бедидер, дагын бүдүрүлгени экижидер, чөмгөрер, мал-маганны өстүрүп ажаарынга таарымчалыг байдал-дарны тургузар, уксаажыдылга ажылынга чаа-чаа аргаларны, технологияларны ажыглаар ду-гайында айтырыгларны чугаала-жып болур» — деп чугаалады.

Аян биле Азияна Хорлуулар Х.Амерхановтуң чугаазын ки-чээнге-лиг дыңнап, сонургаан айтырыгларын салды. Оларның 350 баш хураганнарында элек-троннуң чиптерни быжыглаан. Аныак малчыннар дагдыгнан

КАА-ХЕМ КОЖУУН:

«ЭКИ» ДЕП ҮНЕЛЭЭН

ТР-нің экономика сайыды Е. Каратаеваның удурткан ажылчын бөлүү апрель 17-18 хүннеринде Тываның Баштыңы Ш.Кара-оолдун Чазак отчеду-биле Каа-Хем кожуунунун чонун таныштырган. Ужуражылга үезинде чурттакчы чон ТР-нің Өөредилге болгаш эртем, Аныяктар херектеринин талазы-биле болгаш спорт, Күш-ажыл болгаш социал политика, Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының, Кадык камгалал, Көдээ ажыл-агый яамыларының ажылдакчыларынга айтырыгларны салыр аргалыг болган.

Суг-Бажы сумузуң чурттакчылары арага-дарыны дыштаныр хүнде сатпас хоойлуну сагып, ол багай чаңылдан адырлып, корум-чурум үрээр чоруктарны болдурбайн, кудумчуларның болгаш өреге бүрүзүнүң арыг-силиин сагып турар. Чазактын 2013 чылда кылган ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, сайгаргаш, «эки» деп демдекти салган. Төгү башкызы Аяна Сүдер-оол республикага көдээ туризмнің сайзыралының дугайында сонуургаан. Ол талазы-биле «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели-биле «Чүрек-Дөргүн» аржаанны чаартыр ажылдар кылдырган болгаш ам-даа чедир кылыр ажылдар хөй деп, Каа-Хем кожуунун чагырыкчызы В.Чаж-оол харыылаан. Оон аңгыда суурга ногаа аймаа тарытынмас, чүгле шээр мал азыраар болганда, девискээрлерни кажалап, дыштаныр хүннерде келген аалчыларга аъттыг аян-чорукту организастан тургаш, акша-төгерики ажылдап болурун саналдаан. «Бир эвес бизнес-төлөвилел бар болза, ону кожуун чагыргазыңче кириңер, шиитпирлээр аргаларын көөр бис» — деп, Е.Каратаева аазаан.

Суг-Бажы суму чагыргазының даргазы Геннадий Наксыл:

— Чазактын 2013 чылда кылып чоруткан ажылын кичээнгейлиг дыңнап, хүлээп алдывыс. Тывавыстың хөгжүп турарына өөрүвес аргажок. Кожууннарда аныяк сайгарлыкчылар көвүдөп

турары эки. Ылаңгыя «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели республикага улуг идигни берип, чурт-

Суг-Бажы сумуда хымыс фермазының бүдүргөн аш-чеми.

такчы чонну ажылче хаара тудуп турар. Юбилейлиг байырлалдарывысты бедик деңгелге эрттирери-биле тудуглар немежип, белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турары өөрүнчүг-дүр — деп демдеглээн.

Бүрен-Хем школазының директору Аяна Бичекей фельдшер-акушер пунктузун чаартырын болгаш уруглар садының тудуунуң акшаландырышыкчынын чедир шилчидеринин дугайында айтырыгларны көдүргөн. Кадык камгалал, Өөредилге болгаш эртем яамы-

зының төлээлери ол айтырыгларны хыналдага ап, ай дургунда харыыны бээрин аазаан. Чурттакчы чон Чазактын 2013 чылда кылган ажыл-чорудулгазынга «тергин» деп демдекти салган.

Кундустуг суурнуң чурттакчы чону Чазакка четтиргенин илередип, республикада чаартылга, чаагайжылдыг ажылдары чоруп, тудуг-суур немежип, амыдырал-чуртталга эки талаже өскерлип турарын демдеглеп, «эки» деп демдекти салган. **Айдына Осурчан — уруглар садының эргелекчизи,** чаа уруглар садының тудуун чооку чылдарда эгелээрин саналдаан. ТР-нің Өөредилге яамызының төлээзи ол айтырыгның чугулазын демдеглеп, өөренип көөрүн аазаан.

Кундустуг суурда «Спортту — бажыңнар чанынга», «Тыва

Дерзиг-Аксы сумуда «Дамырак» уруглар шөлу.

демдеглээн.

Дерзиг-Аксы сумунуң чурттакчылары Енисей хем дургаар дамба тургузарын, көвүрүг тудуурун, паром аргыжылгазының хуусаазын эде көөрүн, Культура бажыңының, школаның чылыдылга трассазының капитал септелгезинин, суг колонкаларының чедишпезинин болгаш интернет четкизинин харылзаазы чок болуп турарының дугайында айтырыгларны көдүргөн. Аңаа хамаарыштыр чогуур ужуруг яамыларже чагыгларны кирип, өөренип көөрүн база Федерация Чөвүлелинин доктаалынга көвүрүглер тудуун планда кириген болгаш хөй чарыгдал негеттинер дээрзин Е.Каратаева айтып демдеглээн.

Бүрен-Аксы суурнуң чурттакчылары мал ээдин болбаазырадыр цех, ногаа шыгжамыры, «Тыва» канал, харылзаа чогуунуң, көвүрүг тудуунуң дугайында айтырыгларны көдүргөн. **Школа директору Марина Ондар** чаңгыс чер-чурттугларының мурнундан 2013 чылда Чазактын кылган ажыл-чорудулгазынга «эки» деп демдекти салган.

Сарыг-Септин чурттакчызы Валентина Салчак кожууннарда бокту болбаазыраткан соонда оон пластмасс сава аймаан кылып алыр дериг-херексел садып алырының дугайында айтырыгына Е. Каратаева ону 2015 чылдың планында киригенин айтып, ол талазы-биле чагыгларны Тожу (балык), Тес-Хем (чыжыргана) кожууннары кириген болгаш Танды кожууну дериг-херекселди садып алганын дыңнаткан. Күзелдиг сайгарлыкчылар бар болза, 50 хуу акша дузаламчызын күрүне көргүзер.

Көдээ ажыл-агый хереглелинин черлерин чурттакчы чонга ажыглаар кылдыр шилчидеринин хуусаазы кайы хирел деп айтырыга «Тыватудугнуң» төлээзи көрдүнгени езугаар хуусаазы бир ай деп харыыны берген. «Кызыл — Сарыг-Сеп оруун кажан кылырыл?» деп айтырыга А. Шелехов оруктуң септелгезин бичиилеп чорудуп турарын, ажылдар уламчылаарын

дыңнаткан. Газка хамаартыр акшаландырышыктын озалдаанындан ол үстү болгаш чоокку үеде хандыры кожууннарда кээрин Е.Каратаев дыңнаткан. **Сарыг-Септин чурттакчыларының директору Гелена Нун** спорт залының тудуун 2 чылдың планынче киригенин саналдаан.

Владимир Щербак, ажылдың хоочуну:

— 2013 чылда Чазактын кылган ажыл-чорудулгазының гайында видеороликти кичи гейлиг көрдүм. Россияда Тываның демнежилгенин 100 чылынга аажок ажыл кылдынганы көскү. Кызыл хоорайже ийи-чан херек аайы-биле кирер. Найысылалывыс таныттын кылдыр чаарттынып тур өөрүнчүг-дүр. Байырлал зинде хөй ат-алдарлыг аалдар кээр болгай, оларны бедеңелге хүлээринге ам-эки белеткенер херек. Тыва Баштыңы Ш. Кара-оолдун илелин «Тувинская правда» лундан номчудум. Номчаан болгаш көргөним дүгжүп рар-дыр. Чазактын чаа чүс чечен салдыг планнары бүдүрүлгө Тываның хөй националдыгынунга ачы-буяныг болзун дүкүзеп, «эки» деп демдекти кылып тур мен.

Сарыг-Сеп онзагай, чурттакчыларның бирээзи болган юбилейлиг чылда аалчылар аян база келир. «Төп кудумчулар асфальт-биле чедир шыттырмаан оруктарны кажан кылырыл?» деп айтырыга байырлар эрттиреринин планында киригенин болгаш кожууннарда төп кудумчуларының септелгезин албан чорударын болган мурнунда чылдарда регионалдыг орук фондузу турган болза, бо чылдан эгелеп акшаландырышыкчының 10 хуузу тус чегинин орук фондузунче кирерин Е.Каратаева дыңнаткан.

Сергей Сымчаан, Сарыг-Сеп суурнуң хоочуннар чөвүлелинин даргазы:

— Республиканың экономика тиг болгаш социал хөгжүлдү сайзыралы, ажыл-чорудулга

Кундустуг суурнуң герефорд уксаалыг бода малы.

Чазак отчедунга хамаарыштыр

Эржей суурда дыштанылга баазасы.

дугайында видеороликтер көрүп, билип алдыбыс. Республиканың малчыннары 1 млн. 450 муң малды берге байдалда өстүргени — улуг чедишкен, чоргаарал. Бистиң садыгларында Саян артындан экелген эл, сүтү садып турар. Сибирьде Тыва мал-маган талазы-биле эң бедик көргүзүлгү, ам чүге боттун малчыннарывысты деткип, ээдин, сүдүн садып албас бис? Теле-дамчыдылгалардан Тываның аңгы-аңгы чараш бурунгарын көрүп турар бис, чүге туризмни чедир сайзыратпас бис? Аян-чорукчулар чүгле найысылалывыстың чараш черлерин эвес, а кожууннарда кандыг солун чүүлдер, ран-шеверлер барын билип алуугаар болза, кожууннуң экономиказынга дыка дээштиг болур. Мээң таныырым эжим очар-даштан чараш шыдырааны кылган, а ону садып-саарар ер чок. Республикadan дашаар аш-чем, сүй белектерни адып-саараар болза, Тываның ды билдингир апаар. Өске эвискээрлер-биле харылзааны ыдары чугула. Чазактың аныяк дуртукчуларына өөрүп чет-иренимни илередип тур мен, өөлү 3 чылдар дургузунда ыва улуг өскерлишкенини едип алган-дыр. Тус черниң ыргазы Кызыл — Сарыг-Сеп руун асфальт-биле шып, сеп-илге ажилдарын кылып турар.

— «Тардан Голд», «Лунсин» үдүрүлгелерниң аар чүёк өөртүр машиналары ону үрөп дээш бо талазы-биле ол үдүрүлгелерге торгаал төлээри өрдүнген деп, Е.Каратаева дыңаткан.

«Чаңгыс суур — чаңгыс үдүрүлгө» губернатор левилелиниң киржикчилери родукциязын чүгле республикага эвес, а Россияның өске-даа эвискээрлеринге садып-саа-ып турар. Өске эвискээрлер-бистиң технологиявыс-биле алган быштак, хымыс бүдү-лгези чок. Саатты республи-дан дашкаар садып ап турар-арган. Квартал санында көдээ кыл-агый, республикadan даш-ар «Тыва-экспо», Хандагайты азыгаарына ярмаркаларны өттирип турар. Оон аңгыда интернет-садыгны ажиткан. Экономика яамызынга келгеш,

хуу сайгарлыкчылар бүдүрүлгезиниң продукциязын тырттырып, өрте-үнезин бижээш, интернет-садыгга ону садып-саарар аргалыг. Ол талазы-биле сүй белектер бүдүрүлгелери ажилдап эгелей бергенин Е. Каратаева дыңнаткан.

Чер-черлерге техниктиг

Кундустуг сумуда «Адыгжыгаш» уруглар шөлү.

спирттен кылган боярышникти садарын хоруп турар. Ынчалза-даа хуу сайгарлыкчылар ону косметиктиг бүдүмел-дир деп садарының чаа аргазын тып турар. Ол талазы-биле тус чер чагыргазы-биле кады ажилдажылганы кылыры чугула дээрзин демдеглээн. Кижиниң бүрүзү профилактика ажилын суртаалдап, демниг ажилдаар болзувусса, чогуур түңнелди чедип ап болур бис. Ону ижип турар кижилер дээрже бистиң аравыста чурттап турар кижилеривис-тир деп Е.Каратаева түңнеди.

Каа-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының баштыңы Александр Шелехов:

— Республикага 2013 чылда хөй чүүлдер кылдырган. Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылының тудуглары хөйү-биле туттунуп турарын видеороликтен көрдүс. Сарыг-Септе эргижирээн бажыңнарның капитал септелгезин чорудуп, 140 олуттуг уруглар сады туттунган, суму бүрүзүнде уруглар шөлдерин тургускан. Май айда Бүрен-Хемде 110 олуттуг чаартып кылган уруглар садын ажиткан. Кызыл — Сарыг-Сеп аразының оруу 11 км асфальт-биле шыптыганы, ам 8 км арткан.

Каа-Хем кожууннуң чагыргазының даргазы Виталий Чаж-оол:

— Чазактың 2013 чылда кылган ажил-чорудулгазының түңнелдерин дыңнап көрдүс. Тываның Баштыңының илеткели болгаш видеороликтен көргүскени кончук дээштиг, билдингир, солун-дур. Республикада чаартылгалар, ылаңгыя «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилел кайы-хире сайзырап турарын каа-хемчилер улуг сонургал-биле көрдү. Чүге видеоилеткел кылганы дээрже, көргүзөр, түңнелтер ажилдар бар болганда, каракка көскү. Каа-Хем кожуунда оруктар кылдынып, өскүс уругларга, көдээ суурларда чурттап турар специалистерге бажыңнар туттунуп турар. Дыштаныр хүннерде аныяктарны хаара тудуп, спортчу, культурлуг хемчеглер болгаш кадык амыдыралдың

ажылдар ам-даа уламчылап турар. Удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан арга-дуржулгалыг хоочуннар Чазактың ажилына «эки» деп демдекти салып, үнөлөп турар.

Ильинка ортумак шко-лазының директору Ольга Доктугу Сарыг-Сеп сумузунга ЕГЭ дужаарда уругларга автобус херек болуп турарын болгаш школага капитал септелгени чорудары негеттинип турарының дугайында айтырыгларны көдүргөн. ТР-ниң Өөредилге яамызының төлээзи ол айтырыгны чоокку үеде шийтирилээрин аазаан. Сүт фермазының ажилдакчызы Урана Даржаа, модульдуг сүт дериг-херексели чугула херек болгаш суурнуң чурттакчылары өске девискээрлерден эккеп турар аар өртектиг сүтү садып ап турарын чугаалаан. Ол талазы-биле Көдээ ажил-агый яамызынга айтырыг көдүрүп, шийтирилээрин протоколга кириген. Алексей Даржаа хөй ажил-чорудулгалыг төптү Сарыг-Сеп сумузунга ажилдарын саналдаан. Ол талазы-биле ТР-ниң Харылзаа болгаш информатизация яамызынга айтырыг көдүрерин протоколга кириген. Культура бажыңының болгаш спорт залының капитал септелгези негеттинип турарының дугайында айтырыгларны чуртакчы чон көдүргөн.

Алексей Даржаа, Ильинка ортумак школазының информатика болгаш технология башкызы:

— Тываның Чазактың 2013 чылда кылган ажил-чорудулгазының дугайында отчедун үениң чаа аргалары-биле кылганы солун болду. Чазактың ажилын деткип, ээн кагдыганы тудугларны хуу сайгарлыкчыларга берип, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге даянып алгаш, кожууннар бүрүзүнде хөй

Бүрен-Бай-Хаактың чурттакчылары шынарлыг асфальт-биле шыптыганы орук кылырының дугайында саналдап, эң чидиг айтырыгларны бирээзи ол деп айткан. «Мегафон» соталыг фирманың харылзаазы чок, «Тыва» телеканалды көрбөй турарына хомудалын илереткен. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының төлээзинге диспансеризация болгаш саргыга удур тарылгага хамаарышкан айтырыгларны салган. Ол талазы-биле оон төлээзи чоокку үеде уругларга тарылга салыр вакцинаны болгаш диспансеризация эртер тускай модульдуг машиналарны чорударын аазаан.

Татьяна Сымчаан, психоневрологтук интернаттын санитарказы:

— Чазактың илеткелинен көөрге, оларның улуг ажилы көскү-дүр. Эрткен чүс чылдың берге 90 чылдарына бодаарга, чуртталгавыс мурнай хөгжүп, эки талаже өскерилген. Ынчангаш Чазактың ажилына «эки» демдекти салдым. Мен ногаа аймаан тарып, дагаа, хаваан тудуп турар мен. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының чарлааны ярмаркалары кожуун чурттакчыларына аажок ажыктыг. Дыштаныр хүннерде ногаа аймаан, ээти садып-саарып алыры меңээ ажыктыг болгаш таарымчалыг. Ол дээрже чүгле бистерге эвес, а хоорайның чурттакчы чонунга эптиг байдалды тургузуп турар деп бодаар мен.

Кок-Хаак сумузунуң чидиг айтырыгларының бирээзи — орук болгаш паромнуг аргыжылга. Паром 6 ай дургузунда ажилдавайн баарга, кожуун төвү Сарыг-Сепче Таңды кожуун дамчыштыр долгандыр аргыжары дыка берге. Чамдык таварылгада хеме-биле кежерге, амы-тынга айыылдыг байдалдар тургустунуп кээрин Зоя Дапы (математика башкызы) айтып, школаның капитал септелгези негеттинип турарын чугаалады. Чазактың ажилының түңнелдерин коллектив бүрүзүнге сайгарып, «эки» демдекти салганын ол дыңнатты.

Тываның Баштыңы Ш. Караоолдун Чазак отчедунуң дугайында чонга кыйгырыын болгаш 2013 чылда кылган ажилының дугайында видеороликтен Каа-Хем кожууннуң сумуларының чурттакчылары кичээнге ийик көрүп, улуг ажилды кылганын үнөлээн. Кожуунда губернатор төлөвилелдерин суму бүрүзүнде боттандырып турар. Чурттакчы чонну дүвүредип турар чидиг айтырыгларның аразында орук, паром аргыжылгазы, суг колонкалары тургузары болгаш школа, уруглар садтарының септелгези, харылзаа айтырыглары болуп турар. Ужуражылга үезинде көвүрүг тударының дугайында айтырыгларны көдүргөн, ону кылырда хөй акша-төгөрик негеттинери билдингир. Паромнуг аргыжылганың хуусаазын өскертири чугула дээрзин олар бадыткап турган.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чурттары.

Бүрен-Хемниң өөреникчилери.

кожууннуң уруглар садының, школаларның, студентилерниң чараш кыстар мөөрейлерин, республика чергелиг бичии дурт-сынның спортчулар аразына волейболду, сумулар ортузунга аът чарыжын, дош адаандан балыктаар мөөрейлерин удаа-дараа эрттирип турар бис. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө», «Спортту — бажыңнар чанынга» деп төлөвилелди сумулар бүрүзүнде боттандыраар

аныяктар ажилче хаара туттунганы эки-дир. Сөөлү 4 чылда кылдыганы ажилдар хөй деп видеороликтен чоргаарал-биле көрдүм. Найысылалывыстың төп кудумчулары чараш болгаш арыг-силиг. Аныяктар өргээзиниң тудуу аажок чараш-тыр. Оон аңгыда Азия төвүнүң эрги тураскаалын аэропорт чанынга тургузар деп саналды кирип тур мен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың көдээ черлеринче ажилдаары-биле чоруп турар орус дылдыг башкыларга Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын тургузарының дугайында

2013 чылдың октябрь 18-те Тыва Республиканың Чазаның №608 доктаалы-биле бадылааны «2014-2018 чылдарда орус дылды сайзырадыры» күрүне программанын күүседир сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың көдээ черлеринче ажилдаары-биле чоруп турар орус дылдыг башкыларга Тыва Республиканың Баштыңының чыл санының 1 млн. рубль хемчээлдиг 10 грантыларын тургузар.

2. Тыва Республиканың көдээ черлеринче ажилдаары-биле чоруп турар орус дылдыг башкыларга Тыва Республиканың

Баштыңының грантыларын тыпсыры-биле конкурс шилилгезинин дугайында дүрүмү бадылаар.

3. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

4. Бо Чарлыктың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хууракка дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың апрель 16

№90

Тыва Республиканың Баштыңының 2014 чылдың апрель 16-да №90 Чарлыгы-биле бадылаан

Тыва Республиканың көдээ черлеринче ажилдаары-биле чоруп турар орус дылдыг башкыларга Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын тыпсыры-биле конкурс шилилгезинин дугайында дүрүм

1. Ниити чүүлдер

1. Бо Дүрүмү 2013 чылдың октябрь 18-те Тыва Республиканың Чазаның «2014-2018 чылдарда орус дылды сайзырадыры» №608, 2013 чылдың ноябрь 20-де «2014 чылда Тыва Республикага Орус дыл чылын эрттиреринин талазы-биле хемчеглеринин планын бадылаарының дугайында» №691 доктаалдарында дүүштүр ажилдап кылган болгаш Тыва Республиканың көдээ черлеринде турар ниити өөредилгениң өөредилге организацияларына башкылап доктаамал ажилдаары-биле үнүп турар орус дылдыг башкы бүрүзүнге Тыва Республиканың Баштыңының бир миллион рубль хемчээлдиг грантынын тыпсырының негелдерин болгаш чурумун тодарадып турар.

2. Бо дүрүмде дараазында билиглерин аныглап турар:

1) көдээ чер — бо Дүрүмде көдээ чер деп Тыва Республикада көдээ суурларны (сумуларны) адал турар;

2) орус дылдыг — орус дылдың нормаларын эки билер, ол дылды амыдыралга, социал-культура, профессионал ажил-ижинге доктаамал ажыглап чоруур (ол дыл төрөөн дилы апарган) кижилерин ынча дээр;

3) грант — Тыва Республиканың көдээ черинде ниити өөредилгениң өөредилге организацияларынче кол ажилдаар чер кылдыр күш-ажыл керээзи-биле ажилдап чоруп турар орус дылдыг башкыларны деткири-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден халас болгаш эгитпес кылдыр дамчыдар акша-хөреңги.

Бо Дүрүмнүн күүселдезинин саң-хөө акша-хөреңгизи 2013 чылдың октябрь 18-те Тыва Республиканың Чазаның №608 доктаалы-биле бадылааны «2014-2018 чылдарда орус дылды сайзырадыры» күрүне программанын хемчеглеринде көрдүнгөн.

3. Тыва Республиканың көдээ черлеринде муниципалдыг өөредилге черлеринге ажилдаар күзелдин илереткен

орус дылдыг башкыларга Тываның Баштыңының бир миллион рубль хемчээлдиг грантынын (моон ыңай—грант дээр) тыпсырын конкурс шилилгезин (моон ыңай—конкурс дээр) эрттиргенин түңнели-биле беш чылдан эвээш эвес хуусаага күш-ажыл керээзин чарганда боттандырар.

4. Конкурстун сорулгазы—школа-ларда төрөөн дилына (орус эвес) өөренип турарларның орус дылды шигээди алырының шынарын бедидери-биле көдээ черге ажилдаары-биле орус дылдыг башкыларны хаара тудары.

5. Конкурстун кол-кол сорулгалары: ниити өөредилгениң муниципалдыг өөредилге организациязы-биле беш чылдан эвээш эвес хуусаада күш-ажыл керээзин чарар сорулгалыг ортумак профессионал (башкы) эртемниг азы дээди башкы эртемниг орус дылдыг башкыларны хаара тударынче болгаш быжыглаарынче угланган социал деткимчениң хемчеглерин күрүне деңгелинге тургузары;

Тыва Республиканың көдээ черинде муниципалдыг ниити-өөредилге организацияларына эртемнер аайы-биле хостуг олуттарны кызылары.

6. Грантыларны чыл санында Тыва Республиканың Баштыңы конкурстун тиилекчилери—орус дылдыг эң эки 10 башкыга эрттирген конкурстун түңнелдерин езугаар бо Дүрүмге дүүштүр тыпсыр.

7. Орус дылдыг башкыларның ортузунга конкурсту организастаарын болгаш эрттирерин Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы боттандырар (моон ыңай—ТР-ниң Өөредилге яамызы дээр).

2. Документилерни хүлээп алырының чуруму

8. Конкуртка киржиринин документилерин 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 16 (ТР-ниң Өөредилге яамызы), каб. 216 деп адрес-

че бо чылдың апрель 25-тен июнь 10-га чедир чорудар.

9. Кордакчылар дараазында документилерни кириер:

1) конкурска киржиринин дугайында билдиришкени;

2) паспортунун баштайгы ийи арнынның хоолгазын;

3) кадрлар бүрүткелинин хуудузу;

4) эртемниң дугайында күрүне документизинин хоолгазын;

5) мергежилин бедиткенин бадыткап турар документилеринин (сертификаттын, херечилелдин) хоолгазын, бар болза;

6) Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның информация төвүнден шийиттирип чорбаанының (чоранының) дугайында шынзылганы;

7) 3*4 хемчээлдиг 2 фото-чурукту;

8) ыяап-ла пенсия камгаладылганының камгаладылга шынзылганының хоолгазын;

9) үндүрүг төлөкчизинин идентификация дугаарының (ИНН) дугайында херечилелдин хоолгазын;

Кириген документилеринин шынны дээш харысалга кордакчыга онаажыр.

Хоолгаларын кириген документилеринин боттарын беседа үезинде эккээр.

10. Бо Дүрүмнүн 9 пунктузунда айыттыг документилерин оларның кирген хүнүнде тускай дептерге бүрүткээр, дугаарлаар, көктээр болгаш ТР-ниң Өөредилге яамызының таңмазын аңаа базар.

3. Конкурсту эрттиреринин чуруму

11. Ортумак профессионал (башкы) эртемниг азы дээди башкы эртемниг, кайы-даа эртемни башкылаары хамаан-чокка, Россия Федерациязының кайы-даа регионунда чурттап турар, күш-ажыл керээзин беш чылга чарар, Тыва Республиканың көдээ черинде ниити өөредилгениң өөредилге организациязына барып, доктаамал ажилдаары-биле педагогика ажилдакчызы албан-дужаалга ажилдаар күзелдиг орус дылдыг башкылар грант алыкчыларының кордакчылары бооп болур.

12. Тыва Республиканың көдээ черинде ниити өөредилгениң өөредилге организациязына барып, доктаамал ажилдаары-биле педагогика ажилдакчызы албан-дужаалга ажилдаар күзелдиг орус дылдыг башкыларны чорудар көдээ суурларның (сумуларның) даңзын Тыва Республиканың Чазаның бадылаар болгаш парладыр.

13. Грант алырына кордакчыларның конкурзун ТР-ниң Өөредилге яамызының конкурс комиссиязы (моон ыңай—комиссия дээр) эрттирер.

14. Конкурс 2 үе-чадага эртер.

15. Бирги үе-чадада июнь 10-дан июнь 25-ке чедир конкурс комиссиязы бо дүрүмнүн 9 пунктузунда көрдүнгөн документилеринин шилилгезин оларның кирген чурумун езугаар чорудар, кордакчыны беседалажышкынче кириеринин дугайында шийтирнн хүлээп алыр болгаш кордакчыларның—конкурстун киржикчи-

леринин даңзын тургузар.

16. Кордакчыны беседалажышкын кириеринден ойталаарының барымда болза:

бо дүрүмнүн 11 пунктузунда дүнген негелделерге башкының дүүш

9 пунктуда айыттыг документини четчир санныг кирибээни.

17. Ийги үе-чадада, документил сайгарганының соонда 10 ажил хүнү орайтатпайн, комиссия кордакчы бүткүлүгү биле беседалажышкынны дорт чор болгаш грант алырына кордап тиилекчилеринин даңзынче оларны керинин дугайында азы ойталаары дугайында шийтирнн хүлээп алыр.

Комиссияның бадылаттыганын соонда чартындан хөйү хуралга кири болза, оон шийтирнн күштүг болур.

Комиссияның шийтирнн оон хуралга киришкен кижигүннеринин кезинин бадылаашкыннары-биле хүлээп алыр. Бир эвес бадылаашкыннар сөөкү деңгежи бээр болза, даргалакчыны бадылаашкынны шийтирнн болур.

Комиссияның шийтирнн протокол кири бижиер, комиссияның хуралга киришкен бүгү кижигүннери ат салыр.

4. Конкурстун түңнелдерин үлгеринин чуруму

18. Комиссия хуралының эртен соонда ТР-ниң Өөредилге яамызы комиссияның протоколунга үндезилээ ажил хүнүнүн дургузунда грант алырлары—10 башкының даңзын бадылаары-биле Беседалажышкынга эртпезн кордакчыларга грант тыпсырындан ойталаары чылдагаанын айыткан дыңнадыгы 3 нуктун дургузунда чорудар.

19. ТР-ниң Өөредилге яамызы конкурстун тиилекчизин көдээ черде турар өөредилге организациязынче ажилдаары-биле чорударының дугайында дужаады үндүрер болгаш грант ажилдакчыларның даңзын бадылаан хүнден хонуктун дургузунда грант тыпсыры дугайында керээни чарар.

20. Грантыны Тыва Республиканың Өөредилге яамызы грант тыпсыры дугайында керээде айыттыганын хуусаада, ынчалза-даа октябрь 1-ден орайтатпайн, ажил берикчизи-биле күш-ажыл керээзинин бадыткаан хоолгазын киригенде, конкурстун тиилекчизинин аңаа санынче шилчидер.

21. Грант тыпсырының негелделерин хажыткан фактыларны тодаратканын дугайында медээни алган хүнден 15 ажил хүнүнүн дургузунда ТР-ниң Өөредилге яамызы грант алыкчызынче алган грантынын бижимел дыңнадыг алган хүнден 30 календарь хүнүнүн дургузунда ынча айыттыганын агар санче шилчидеринин дугайында бижимел дыңнадыгны чорудар.

Грантыны эгидеринин талазы-биле доктааттыганын хуусааның эртен хүнүнден эгелээш шын эвес алдыганын болгаш эгиттинмезн грантыны суд чуруму-биле тыртарының талазы-биле хемчеглерин ТР-ниң Өөредилге яамызы алыр.

АГАР ДААНДА БИЖИКТЕР

Тес-Хем кожуунун девискээринде хаяда сиилбээн бижикилер тыгылганын дыңнааш, Тыва Республиканың Чазза-Төөгү болгаш культура тураскаалдарын камгалаар алгаш, удуртукчузу Ульяна Павловна Бичелдей баштаан бөлүк даң бажында Кызылдан турттувус.

«Айт киштежип таныжар, чугаалажып таныжар» деп үлгер домакта чиге-ле чугаалажып дег, оруувус эгелээ-ле, аравыста саадавайн таны-жар алдывыс. Орук каалама, болганындан Тес-Хем кожуунун төвү Самагалдай турга, үр-даа болбайн, халдып бердивис.

Бисти кожуун чагыргазының уюуштуруу ажилдар килдир-ини эргелекчизи Амур Кара-Хунаевич Увангур чылыгы-биле куп, хүлээп алды.

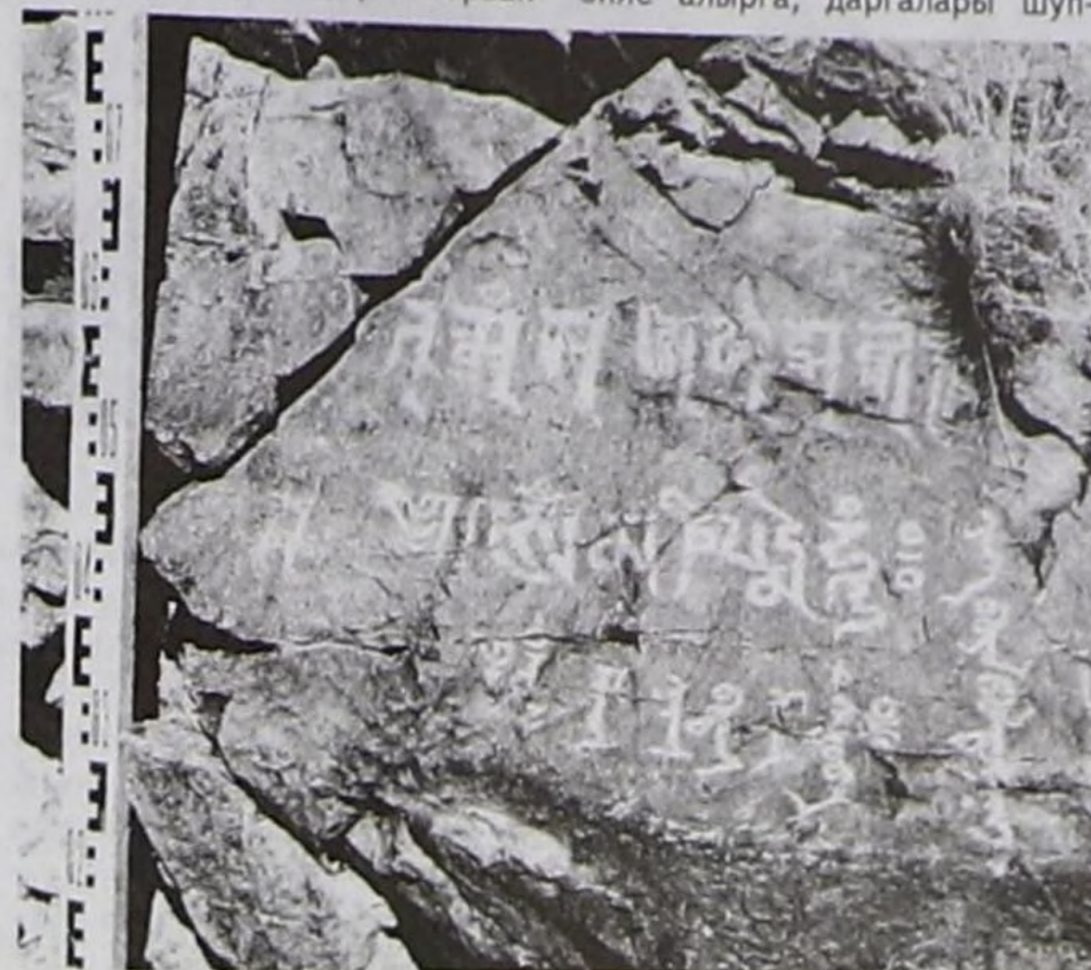
Ульяна Павловна кожуун тургазының даргазы Юрий Агаевич Тых-оолга ужура-лп, ажилчын чугааны ооң-не кылбышаан, алыс келген эрзисти таныштырды. Тес-Хем кожуунун девискээринде олуттуг шинчилелдер ажилын бөлүк каш чыл улай кылып турарын Ю.Д. Тых-оол айтты. Ол боду кожуунун тургазының харысалгалыг айкалылары-биле геолог-ның турар черлеринге че-

хыналда ажилын чоруткан ду. Оон түңнелинде илерет-кени болза: ол ийи геология үнүн бирээзи Үстүү-Шынаа азынче углай ажилдап ту-ру. А өскези — Агар дагла-да. Биргизиниң геология азы-биле шинчилелдер гаш казымалдар кылырын-чөпшээрел документилери-не бар хирелиг болганын, агар дагларының арты-иштин-де, казып турарларның — нарыл, кайыын келгенне-база кандыг сорулгалыг чилел ажилын чорудуп ту-рун дугайында медээ чок-турарын кожуунун дар-га биске айтты. Геологтар-казымал байлактар дилээр чилел ажилдарының үе-де бурунгу базырыктарга,

көжээрлерге база хаяда малдарга дээп, оларны деп каап болур айыыл-тп кээп болурун дугайын-тувурзун сеткиливисти Ю.Д. оол даргага илереттис. Бистерниң сагыш чооваашкы-ысты бүрүнү-биле деткип, өгбениң төөгүзү болур ту-раалдарны кадагалаар тала-иле баары алып чоруурун-аткады. Ол алыс боду хуу-а черле төөгүгө сонур-ыг кижиле болду. Чүге дизе, гунун девискээринде кай-кандыг төөгү-биле холбаа-тураскаалдар барын кончуг-тода билир болду.

Ожуун даргазы-биле ажил-укуражылгавысты че-кинниг дооскаш, хаяларда-ктерни илередип тыпкан-лар: Херел Оюн, Эрес-оол-анай болгаш Амур Уван-гайе кады Самагалдай-

дан Агарже углай үнүптүвүс. Хүрөң, сарыг хая-даштарлыг Агар дагларын одуртур чоруп-ора, арга-арыг, эзим чок-даа болза, делгем ховуларлыг бо-чер тускайлаң, чараш бойдузу-биле онзаланып турары мээң-сагыжымны аждаа тыртып-кан ышкаш болду. Шара-Нур-хөл ам-даа кышкы уйгузундан-одунмаан, ак «чоорган»-биле-шугланыпкан дег, удуп чыдар-даа ышкаш, дожу эривээн-хевээр көстүп чыдыр. Чедер-дээн черивис — Агар дааның-таптыг-ла мурнуу талазында. Биске орук айтып берип чораан

Хаяда бижимелдер.

аңчывыс Херел Оюн ол бижи-ктерни дашка бисти эдертип-чедире берди. Шажын эртем-ин шинчилээр талазы-биле док-тор, эртемден Ульяна Павловна үндезин тыва езу-чаңчылы-высты сагып, сүдүн өрү көк дээр-ге өргүп, чер-чуртувустуң ээле-ринге чалбарганының соонда-ол бижикилерлиг калбак хаяның-чанынга улуг сонургал-биле-четтивис.

Төөгү эртемнериниң канди-дады Лариса Чадамба даштын-хемчээлин тодарадып, бижи-ктерни чурукка янзы-бүрү тала-лардан тырттырып алды. Улья-на Павловна ол сиилбиттинген-бижикилерни көрүп шинчилээш: санскрит, төвүт, уйгур болгаш-эрги моол дылдарда бижиттин-ген бижикилер-дир деп илеретти. Даштын таптыг-ла хүнче көрүн-ген арнында үстүнден куду үш-аңгы дылда «Ом-мани-падме-хум» деп таринаны сиилбээш, оларның оң талазында эрги-моол бижики-биле «Их буян-болтугай!», тывалаарга — «Улуг-буян болзун!» деп бижээн бол-ган.

Тес-Хем кожуунче кылган-ажыл-херээвистиң бирги со-рулганын күүседип алдывыс. Ам дараазында чедер черивис-база-ла Агар дааның барыын-талазында турлагланып алган-геологтарга чедер ужурулг бис. Амур Кара-Хунаевич бистер-ни баштап алгаш, хал үнүптү-Шара-Нур хөлдүн соңгу талазы-дужунга кээривиске, Агарның-баарында үш вагон бажыңнар-көстүп тур. У. П. Бичелдейниң-эртем талазы-биле сонургал-лы ыдыктыг даглар, оваалар-болгаш демги геологтарның

турлааның кедээзинде овааны-эскере тыртып кааш, бистерни-ынаар бараалыңар деп кый-гырды. Бо черни аңаар со-нуургалының ачызында бирден-бирээ чокка билир Балданай-Эрес-оол бо онзагай овааны-Кызыл Сояннарның чылдың-на-ыдыктаар оваазы-дыр деп та-йылбырлады.

Овааны чурукка тырттырып, ылавылап шинчилээниниң соон-да демги геологтарның тур-лаанга чеде халдып келдивис. Турлагда чүгле ийи-ле кижиле-бар болду. Оларның чугаазы-биле алырга, даргалары шуп-

везин чагаан.

Ажылывыстың дараазында-кезээ Кара-Шатта Чеди-Хорум-деп черде Чыргалаңды сумузу-нуң малчыны Ролан Болат-оол-дун кыштааның девискээринге-болган. Шынап-ла, кыштагның-девискээринде чеди хорум, азы-базырыктар көстүп, ол черниң-адын бадыткады. Малчынның-чугаазы-биле алырга, үш аңгы-черде хаяларда окуп тургаш, сиилбээн чуруктар бар болду. Кара-Шаттын Дүңгүрлүг деп-черге Ролан Болат-оол кон-чуг шалыпкын бистерни эдер-тип чедире берди. Тес-Хем-кожуунун девискээринде бо-хаяда чуруктарны моон мур-нунда эртем талазы-биле кым-даа шинчилеп тодараппаан-болуп турары солун. 2014 чылдың-апрель 10-нуң хүнүнде оларны-бир дугаар Ролан малчынның-дузазы-биле тып илереттис, Тываның эртемниң төөгүзүнге-кирер боор.

Хая-дашты соктап тургаш, дүрзулеп чураан чуруктарны-суйбал, сонургал көрүп тур-мен. Ында сыын, те-чуңма, бөрү, ыт дээш, ча туткан кижиле-безин бар болду.

Агар сыны шаандагы, төөгү-лүг тураскаалдардан өскеде-казымал байлактарлыг оран дээр-зин билип алдым. Ында кызыл, сарыг, ногаан дээш, янзы-бүрү-чараш өңнүг даштар-ла хөй. Геологтарның казып турган-чер-ринден мрамор даш-даа тып-алдывыс. Кожуун чагырыкчы-зы Юрий Тых-оолдун чугаалап-турары-биле ында ховар дээн-үнелиг даш нефрит безин бар-болуп болур.

Эртемденнерниң солун-ажыл-ижин хайгаарап чорааш, хүннүң эрткенин безин эскер-бейн барып-тыр мен. Муң-муң-чылдар дургузунда бодунуң-янзы-бүрү байлактарын үнелиг-алтара дег шыгжал алган чы-дар Агар сынының амыр-ды-жыңга шаптыктавайн, чорук-херээвис бүдүп аайлашканынга-өөрүп, келген уувусче ол ыдык-тыг даглар-биле байырлашкаш, дедир ээптис.

Чанар оруувус уламчылап-чордувуста: «Агар даглары-ның мурнуу талазында дашта-бижикилер — сарыг шажыңга, а-өскелери оон-даа бурунгу үе-лерге хамаарылгалыг. Оларның-кайызын-даа ам-даа шинчилээр, дыка хөй, солун айтырыл-ла-га харыыны тодарадыр апаар-бис. Оон аңгыда бо тыгылган-чаа тураскаалдарны күрүне-кам-галалыңга, бүрүткелге алыры-чугула. Ынчангаш Чазактын-тураскаалдар камгалаар албаны-кожууннар чагыргалары-биле-сырый ажилдап, бурунгу тур-раскаалдарын янзы-бүрү ажил-агый кылган тус черниң болгаш-Россияның өске черлеринден-келген организацияларның Тыва-ның девискээринге чер-чурт-ка-зар, оңгаштаар кылдыныгларын-хайгаараар ажилды кады хары-салгалыг чорудар болза эки» — деп, Ульяна Павловна ажилы-высты түңнөп тайылбырлады.

Байыр-Белек НУРЗАТ.

Орус дыл чылынга

Эртем-билигнин «дүлгүүрү»

Н.С.Конгар аттыг Бай-Тал ортумак школазынга ай санында бир эртем-ге дүүштүр солун хем-чегни эрттирери чаагай-чаңчыл апарган. 2014 чылды Тываның Башты-ңы республикада Орус-дыл болгаш чогаал чы-лын чарлаан. Ук хемче-ге тураскаадып, бистиң-школа база «Орус дыл — амыдыралдың хеми»-деп темалыг солун хем-чеглерни эрттиргилээн.

Орус дыл чылынга ту-раскааткан хемчегге көдээ-библиотека биле бичии-уругларның, школаның би-блиотекаларының ажилдак-чылары идепкейли-биле-киришкен. Ол ыңдыг болур-даа ужурулг. 2014 чыл Рос-сияда Культура чылы база-болгай. Байырлыг хемчегге-орус чоннун «Вальс берез»-деп танцызын — өөреник-чилер, а хөгжүм башкы-зы Р.Э.Сарыглар «Не жа-леко, не зову, не плачу...», А.А.Агбаа «Валенки» деп-ырларны кончуг чараш күү-сеткенин дыка онзазындым.

Солун концерт-көргү-зүглүг хемчеглерден аң-гыда, «Орус дылды билир-сен бе?», «Орус чогаал-чылар» викториналарны, «А.С.Пушкин болгаш оон-тоолдары» КВН-ни дээш, өске-даа мөөрейлерни эрт-тирген. Ол ышкаш орус-дылга тергенин ном номчуур-номчукчуларны база илере-дип турган.

Орус дыл болгаш чогаал-башкылары А.Б.Маадыр, А.П.Очур-оол, англи дыл-башкызы А.А.Агбаа олар-орус дылды ханы өөреди-риниң чугулазын, школага-орус культура төвүн ажи-дарын база орус дыл баш-кылаашкынының хөгжүл-дезинге доктааган. Орус-дыл — эртем-билигнин «дүлгүүрү». Ылаңгыя көдээ-черлерде уругларга орус-дылды эки өөредири чугула.

Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолдун 2014 чыл-ды Орус дыл чылы кылдыр-чарлаан төлөвилелди канчап-деткивес боор. Ол дыка шын. Бо чыл бистиң республи-кага төөгүлүг болуп артар. Чүге дизе Тыва биле Рос-сияның демнежилгезиниң-болгаш Кызыл хоорайның-тургустунганының 100 чыл-даанынга тураскааткан юби-лейлерин байырлаар болгай-бис. Ынчангаш байырлыг-хемчеглерни төлөпти-биле-эрттирип, орус дыл бол-гаш чогаал башкыларының-ажыл-ижинге чедишкин-нерни күзедим.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

«Питержилер» чалап тур!

Бо хүннерде В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының артисттери, Санкт-Петербургтуң театр уран чүүлүнүң академиязының 1994 чылда доозукчулары, улуг сцена-же үнгөндөн бээр 20 чыл оюн демдегелеп турар. Бөлүктүң даргазы турган, амгы үеде ТР-ниң алдарлыг артизи **Саяна САТ**-биле бистиң корреспондент-вис ужуражып чугаалашкан. Оларның аразында болган чугааны сонугат-тыбыс.

— Саяна, силер каш удаа уран номчулгалар, «Ойнат-тынмаан рольдар» мөөрейлеринге киржиңиз, «Чылдың артизи» атты ал келген болгаш, көрүкчүлөрдүн хүндүткел, ынакшылын чаалап алган артист апарган силер. Артист болуру бичинерден тура күзелиңер турган бе?

— Чогуу артист болуру мен деп бодабайн чораан мен. Чоок улузум, авам-ачам, төрөлдөрүм ону күзеп чораан улус болган, сөөлүндө билип каан мен. Бичимде школага класстар, сумуга агитквартиралар аразында эртип турган фестивальдардан чыда кагбас турдум. В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизи кээр деп чарлал көстүп кээрге, неделя бурунгаар аңаа белеткенип эгелээр мен. Бажың-балгадым аштап-арыглап, идик-хепти чуп, аш-чемни белеткеп, улуг байырлал болур дээн-биле демей өөрүшкүлүг манаар турган бис.

— Улуг-Хемниң Арыг-Бажы суурга авамның эштери Тас-оол Туматович Сүктермаа — клуб директору, өөнүң ишти Алек-

Ляна ӨНДҮР.

Саяна САТ.

Елена ООРЖАК.

Анай-Хаак ДОНГАК.

Станислав ИРИЛЬ.

Откун ДОСТАЙ.

Леонид КАҢ-ООЛ.

Эдуард ОНДАР.

Олег САТ.

сандра Түлүшова библиотекары турган. Оларның уруу, чаңгысклассчы эжим Инга-биле шиш-концерттерге халас кире бээр бис. Артистер сцена-же үнеринге белеткенип турда, оларның будуттунар өрээлин бүдүү бакылап, чыдының чаа-гайыңа таалап, кылаң туфляларын магадаар бис. Шиш соонда артистерни Инганың авазы-ачазы сугга шайладыр чораан, ону дыка адааргаар турдум. «Бо чараш артистер мээң бажыңымга шайдан ишкен болза» — деп бодаар ийик мен. Ынчалдыр артистерни, клуб ажылын сонугарга чоруп тургаш, клубка ажылдаар күзелим тывылган боор. Школа соонда Улан-Удэниң культура институтунун клуб салбырынче дужаап кирип алгаш, ачам чок апарга, чанып

келген мен. Дараазында чайын режиссура салбырынче дужаап чадап каан мен. Кызылдың уран чүүл училищезиниң актер салбырының белеткел курузунче кирип алдым. Хүлээп алган башкыларыбыс Дадар Барың-маа биле Ирина Лопсан чүве.

— Питерже канчап чедергениң ол?

— Бир чыл өөрөнгөш, Питерже чоруп каан бис. Шупту 40 кижиге бис. Мен-даа анаа укур эдиртип, сонугарга четкен хире кижиге мен, демей-ле шыдавас ыйнаан мен деп бодааш, чылыг идик-хевивис безин ал албаан болган мен. Ляна Өндүрнүн чүгүнүн хөйүн канчаар, чемодан дээрге, чемодан. Тон, куртка, сапожаларындан бээр ал алган де. Хевир дужаап кирип алыр мен дээрзинге бодунга ыяк бүзүрелдиг турганы ол ышкажыл.

Санкт-Петербургтуң театр академиязынче 15 кижиге кирип алган бис. 14 кижиге доостувус: чеди оол, чеди уруг.

— Эки танышпас турган боор силер аа? Эге үезинде аан.

— Леонид Каң-оол, Олег Сат, Елена Ооржак, Анай-Хаак Донгак Кызылдың уран чүүл училищезиниң актер салбырын дооскан дипломнарлыг-ла болгай. Олар аразында таныжар, билчир, эжишкилер. Стас Ириль, Оолак Ондар, Откун Достай, Ляна Өндүр чаа өөренип киргени-ле ол. Бөлүү-вүс шупту көдээ суурлардан шилиттинген уруглар, оолдар болгаш аравыста ылгалып, көскүлөңнээр кижиге чок турган. Ам арта 14 кижиниң 7-зи — өскүстөр.

— 1990-1994 чылдар үези дээрге чуртка экономиктиг хоозурал үези — дыка берге чылдар турган-на болгай. Черниң черинге түрөп турган эвес силер бе?

— Ии, дадай, дыка аштап турган бис. Ада-ие, төрөлдөрдөн акша-көпөк, далган-тараа кээп турган болбайн канчаар, ону шупту үлөжип чиир бис. Дарницкий дээр кара хлебти садып алгаш, өрээливиске чедирбес, орук ара-ла дытпарлап чип

аар бис. Ону эртпээн улуска чугаалаарга демей-ле билбестир ийин. Езулуг «блокаданы» бистиң бөлүк эрткен деп болур. Бистиң яамы дузалап турган, чылда чаңгыс катап болур дузай ийин. Ынчан талоннаар үе турган. Арага талоннарын садыпкаш, ооң акшазы-биле аш-чем садып алыр турдувус.

Ава-ачаларыбыс, чоок кижилеривис маадырлыг болган. Ол хире берге үеде бисти өөредип шыдаан. Амыдырал нарын чылдары-биле бисти шылгал каан, ол бергени эртип алган чүдөн коргар бис, кандыг-чүү-даа болза, чер-чуртувусче чанып келген улус аан. Эш-өөрлеривис биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дузааргак хевээр артып калган. Станислав Ириль — Улустун артизи-дир, ол хиреде биез хевээр биче сеткилдиг артып калган. Шупту өөрлеривис ындиг.

Анатолий Самойлович Шведерский башкывыс чагып каан: кажан-даа мергежиңерге шынчы чорунар, бергелерге торулбаңар деп. Ол башкывыс чок апарган, ынчан безин улуг назылыг турган. Эң-не шилиттинген мастерлерни чалап ап, бисти өөредип турду. Любовь Михайловна Суботовская ансамбльди ырлап өөредип турган. Тыва ырлар чыындызының номун берип каан бис. Ынча хөй ырыларның аразында «Тооруктуг долгай таңдымны» дыка чарашсыңган, бо езулуг эртин-дир. «Аялгаларыңар дыка-ла чараш чондур силер» — дээр башкы чүве. Бистиң бөлүүвүс шылгалдалар дужаап эгелей бээрге, академияның бүгү башкылары, студентилери чыгып кээп көөр турган. Бистиң уругларның чаражын магадаар, ырлаар-танцылаарын магадаар турган. Оолдарывыстың салым-чаянныын, чаражын! Бистиң бөлүктүн 3 оглу үш улуг баштыңнары сценага ойнаар аас-кежиктиг болганы товарылга эвес: Сүбедейни — Стас Ириль, Чингис-Хаанны — Эдуард Ондар, Күлтегинни — Олег Сат. Леонид Каң-оол — ачазын дөзөөн чогаалчывыс-тыр, сценарий би-

Театр уран чүүлү

жиир, очулдулар, ойнаар — Олег Сат бичинер не артист болуксап бе?

— Олег Хөндергейзын дооскан. Спортка ынак, дески ойнаар. Ава-гамчык ыраажы, «Бай-л» чиймни республика фестивалдарынче кирип ырлап чыгарган. Адын Татьяна Түлүшова дээр. Спорт-биле амыды холбаар бодап чораан. Авазы Кызылга эдиртип геш, училищениң актер-рынче киригеш, нийти чыга бажыңыңа чыттырып чана берген ышкажыл. Спорт-даа болза, авазы хире хүндүлээр турганы. Ам бо шагың ажы-төл иезин ынчаар дыңнаар болза көрөм.

— Театрга он ажы ажылдааш, ТР-ниң алыг артисттери аттарныңер-биле алган болгай. Олег-биле өске-даа ша-дарыңар хөй деп билдир. Ону демдегелеске боор...

— Чүглө Олег биле мен Леонид Каң-оол база ТР-ниң дарлыг артизи болган. Эдуард Ондар ТР-ниң болгаш Якутияның алдарлыг артизи болган. Станислав Ириль Улустун артизи. Мен «Чылдың артизи» атты, «Ойнаттын рольдар», «Чаңгыс акт театры» мөөрейлерге кирип шаңналдыг черлерни алган. Санкт-Петербургте чога-чы сургакчылаашкын аас-кежиктиг болдум. Олег «Чылдың актеру-2011» алгаш, Москваже чогад сургакчылаашкын кылырлыг болган.

— 20 чылдаан мөйүнөңерде көрүкчүлөрдүн чүнүң-биле өөртүр деп силер?

— Эннекен биле Мунуң «Беш меге, алды деп шиизин режиссер Ма-Сарыг биске салып берген, гыскурсчулар сезелээ ап 25-те ойнаар бис. 26-да ар-бүрүзү көрүкчүлөргө хараан болуп, ыры-шоо оюн-тоглаазын бараалгады.

Питерден башкывыс-тыяна Трофимовна чедип боор деп идегеп тур бис. Ол курс доостурган. Тывага чар-эвес удаа кээп чораан. Макады төрөөн дунмам Санкт-Петербургтуң театр уран чүүлүнүң академиязының хөг-режиссуразында өөренип-тар. Татьяна Трофимовна өөреникчи-дир. Башкы кээрге салым-чаянныг эште-вистиң уран чүүлү-биле таны-тырар күзелдиг бис: Нац-нал оркестр, Үрер хөгжүм кестри, хөөмей-сыгыт, «Сат» ансамблин чалап тур бис. Э өөрүвүс бисти деткирип дэ-зинге бүзүрелдиг бис.

— Юбилейиңер-биле «Шы солунуң номчукчуларың өмүнээзинден байыр чед-рип тур бис. Орук-суур-ырак дивейн, найысылал кээп, оюн-тоглааңарны оло-сонугарга көөр-ле боор-чи динишкениң болуңар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨ чугаалашкан

«Аңгы-оолдун тоожуздун» уран номчулганы Саяна, Олег Саттар күөсөдүп тур.

«Кым сен, Сүбедей Маадыр?» деп көргүзүг.

Көдээниң хөөннери

Каргы хемниң унун чурттаан малчыннар

(Чурумал)

Мөңгүн-Тайганың Улуг-Мөңгүн баары Мугур, Каргы хемнерниң унун эжелей чурттаан хоочун малчыннар, 2012-2013 чылдарда «Малчын» КУБ-туң тиелекчилери Александр Доржуевич биле Полина Бады-Байыровна Салчактарга ужуражып, оларның ажил-агы-биле, каксы-даа болза, таныжар аргалыг болдум.

Кадыг-дошкун агаар-бойдуштуг Мөңгүн-Тайганың малчыны деп сураан чуртааным, шаанда Шуй школазын ортумак класстарына өөреникчи, сырбык чаштыг, эрес карактар, хүрең-кызыл чаактарында сырты-штарлыг Полинаны көөрүмге, торгуун, кадыг идиин кедипкен, тоолуу маадыры Бора-Шээлей сагынды. Өөнүң ээзи Александр Доржуевични көөрге, түрлүг, чаагай, «турза сынын, тутса — мөгө» дээр ишкеш, өрө арнында кылкан хүлүмзүрүүшкү, хөглүүн херечилээн, чугаакыры калба кижиле болду. Олар-биле, аяк айны аартап ора, аравыста төнчү чок гаавыс ала-чайгаар шуудай берди. Малчыннар кайызы-даа — алдан хар окшулаан, дөртөн ажыг чылдарның угузунда найыралдыг болуп, эрес-эзэ, кызымаккай ажылдап келген кижилер-дир.

Полина Бады-Байыровна 1973 чылда Шуй ортумак школазын дооскаш, «Мурнакчы» колхозка ийи чыл ре-кадарчылаан. Ол 1975 чылда Кы-ылдың садыг училищезиниң сургуу-тургаш, хып дээн чалыы назынын-аныяк оол Саша-биле танышкан. Арның аразынга ындынныг чараш акшылдың оду кылкан. Чалыылар-т-боттарына чарылбазын даңгыраг-ы, өг-бүлө тударын шиитпирлээн. Александр Доржуевич школа дооскаш, эр херээн эрттиргеш, келгеш, Кы-ылдың көдээ ажил-агый техникумун-өөренген. Саша ынак эжи Полина-ыдык чурту мөңгүн баштыг, мөңгө-ыдыг ынакшылга бүргеткен Полина-ылдың биле чөлшээрешкен. Аныяк-ы 1975 чылдың күзүнүнде куда-доюн-журген.

Александр кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелинге инженер механик-чун, а Полина садыг шугумунга он-ш чыл дургузунда санакчы-бухгал-терлеп ажилдаан.

1990 чылда кожуунуң тудуг учас-тыгунуң начальниги турган Александр-доржуевичиниң өг-бүлөзи малчын-нун ада-өгбелерин салгап, малчын-ны чымыштыг ажил-ижинче шымнып-рыпкен.

Оларга «Малчын» совхозтуң (амгы

үеде «Малчын» КУБ) 350 баш санныг шээр малын хүлээди берген. Оон бээр 23 чыл эрткен. Салчактарның өг-бү-лөзи мал-маган-биле-даа, ажы-төл-биле-даа езулуг бай апарган. Коданын-да муң баш санныг шээр болгаш бода мал бар, чүгле саап ижер сарлыктың баш саны — 40, а чылгы малдың баш саны 10 ашкан.

Малчыннарның чайлаа — Мугур-Ба-жы ол. Кышкы турлаа — Бугалыгың Кашпал-Аксы. Ол кайгамчык Улуг-Мөңгүн баарына Александр, Полина Салчактарның өг-бүлөзине дөрт оол, дөрт уруг төрүттүнген. Олар — ада-ие-зиниң алдын, мөңгүнден артык эрти-нелери, амыдыралының чөлөңгичи, чоргааралы. Чамдыктары ада-ие-зиниң изин-истеп, малчын мергежилди шилип алган, артканнарының аразын-да башкы, бухгалтер, социал болгаш культура ажилдакчылары дээш, кымны чок дээр! Арслан — Красноярскиниң чер талазы-биле университетиниң доо-зукчузу, Аңчы — Даг-Алтайда база студент. Хеймер оглу — 5-ки классчы, ада-иезиниң бүзүрелдиг дузалакчызы. Ажы-төлүнүң ачы-дузасы-биле Каргы, Мугур хемнерниң унундан малга сиген-ширбиялды чылдың-на белеткеп алып чаңчылдыг.

Уругларының дөртүн өглөп-баштап алган, а бешкизи база ам өгленир деп белеткенип турар. Салчактарның уйну-ктары 10 четкен. «Тыва кижиниң байы — ажы-төлүнде» деп чугаалааны дег, Улуг-Мөңгүннүң Салчактары — езулуг байлар. Олар үе-биле деңге басып, амыдыралдың шапкын агымындан чыдып калбайн чоруп орат. Ыңай-бээр чорук-херек кылып алырынга таарым-чалыг «УАЗ» машиналыг, көжер-дү-жерде «ГАЗ-53» маркалыг машина-зынга кывар-чаар материалдарга арай бергедежи бээрин чугааладылар. Бо айтырыг — чүгле оларга эвес, малчын-нарның хой кезинге чидиг айтырыг-дыр. Кожуун, суму чагырга черлери мону өөренип көрзе, артык эвес.

Алызындан кижизиг, бөдүүн, топ-туг-томаанныг, ажил-агыйжы Салчак-тарның шаңнал-макталы кайы көвей. ТР-ниң Дээди Хуралының, кожуунуң болгаш сумунуң хүндүлел бижиктерин, өртектиг белектерин чылдың-на алыр-лар. Оларның эң үнелии — «Респуб-ликаның чемпион малчыны — 2012». Ынчан оларга өгнү берген. Кайызы-даа 60 харлаар, ажил-ишчи малчыннар-га кадыкшылды, аас-кежикти күзээш, байырлашкаш, айттаныптым.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну.

Бай-Тайга кожуун, Тээли суур.

Чылгычының хөөмейи

Көдээ ажил-агый шугумунга 1979 чылдан эгелээш 2011 чылга чедир ажилдааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үндүм.

Ажылдап чораан чылдарымда мал-чыннар, чылгычылар-биле быжыг ха-рылзаалыг болуп, оларның чымыштыг ажил-ижин бедии-биле үнелеп, деткип чоруур мен. Кыштың кадыг-берге соо-гунда безин сыгыт-хөөмейин, каргыраа-зын ырлавышаан, чылгы малын када-рып чоруурлар. Сүт-Хөл кожуунуң Ал-дан-Маадыр совхозка кол мал эмчилеп 1979 чылдан эгелеп ажилдаан мен. Ол совхозтуң чылгычызы Деңгей-оол Оор-жактың (ам бистиң аравыста чок) чылгы малды өстүрер дээш уйгу-чыдын чок ажилдап чораанын бо-ла сактып кээр мен. 1983 чылдан эгелеп Чөөн-Хемчик кожуунуң мал эмчизинге ажилдадым.

Чылгының баш санын өстүрер дээш кызымаккай ажылдап чоруур чылгы-чылар бо кожуунда хой. Оларга Тыва Республиканың алдарлыг чылгычы-зы Макар Санчайович Ондар, респуб-лика чергелиг аът спортунуң Наады-мының 13 дакпыр чемпиону, Семен Мижит-Доржуевич Ондар — кайызы-даа Баян-Тала суурдан. Аъттың узун чары-

жынга республиканың каш дакпыр чем-пиону, машина шаңналының эдилекчизи, доруг аъттың ээзи Анатолий Олай-оол-ович Ондар, 1997 чылдың Наадымынга чемпионнааш, машина шаңналын алган, калчан шилги аъттың ээзи Искра суурдан Андрей Александрович Монгуш, 2011 чылдың Наадымынга «Джип» машина-ны шаңналга алган, кара доруг аъттың ээзи Баян-Таладан Валерий Базырович Монгуш, республика чергелиг аът ча-рыштарының тиелекчизи, машина шаң-налының эдилекчизи, доруг кара аъттың ээзи Шемиден Евгений Куулар, шаңнал-дыг черлерни каш удаа алган чүгүрүк аъттарның ээлери, Баян-Таланың чылгы-чылары Сактаа Монгуш, Макар Ондар, Аяс Ондар болгаш хой-хой чылгычылар-ны маңаа адап болур.

Чылгычыларның хөөмей-сыгыдын дыңнап чоруурга, эр кижиниң сүлдөзи, хей-аъды кезээде бедик чоруур. «Эр ки-жиниң сүлдөзи, эрине малы аъдында» чоннуң чечен сөзү ханы уткалыг.

Республиканың чылгычыларының чылгы малы аът чылында өзүген-не болзун деп йөрээп ор мен.

Дарый-оол КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

Ийи мөгенниг теве

Шаандан тура азырап келген тос чүзүн малывыстың бирээзи — теве.

Тевелер — өске малга бодаарга, үр үеде суг ишлейн, оъттавайн, ырак-узак чер чоруп шыдаар күш-шыдалдыг мал. Чүгле тыва чоннуң эвес, бүгү кижиле төрөлгөтөннүң төөгүзүнде тевениң ачы-дузасы-биле кижилер ырак-узак черлер-же чоруп, чер-делегейни эргип, янзы-бүрү аймак чоннар-биле аралажып эге-лээн. Бо дугайында чечен чогаалдарда база бадыйткап турар. Чижээ, Бады-Ба-йыр Тараачының «Кайгал» деп ному-нуң тоску эгезиниң 36 дугаар арнында «Кыдаттың манчы хаанның Улаастайда олурткан төлээзи чанчын сайыт Танды-Тывазының хилиг-кызы-гаарын эргип көөрү-биле үнүп-кен». Ону үдеп чораан дүжү-меттерниң чаңгыс катап доктаар өртээлинге белеткээр шүү-делдери — 222 аът, 64 улаачы, 43 адан теве, 19-20 өг, 3-4 эки майгын база оларны уткуп, үдээн хамык эдеринчиге четчир мал-маганны соп, ээдин бы-жырган турар. Малывыс чоннуң бүзүрелдиг хөлгези чораанын бо чогаал бадыйткап турар.

Тевени тывалар хамчыыргы амытан деп чугаалажыр. Ону кажан согар деп баарга, теве баш бурунгаар билип кааш, ыглап эгелээр. Теве малды азыраары берге эвес. Оларга хой сиген белеткеп турбас. Чүгле харын чаа төрүт-түнген бодаганга кижиниң дузасы херек. Чаа төрүттүнген үезинде бодаган бут кырын-га турар хамаанчок, бажын безин угбас болур. Ынчангаш ону ээлери ийи неделя хире чымчак сиген кырынга чыттырып, а эмзирерде, ооң аксын авазының эми-инге үстүрүп, дузалажыр апаар. Оон өзе бергеш, боду иезин эдерип, оъттап чоруур апаарга амыр. Тевелер алызын-да хой оъттавас болгаш хүннүң көвей кезинде анаа чыдар, азы кылаштажып чоруп бээр. Даваннары узун, чер алын-гыр болгаш, көрүп каап турбас болза, хензиг үениң дургузунда дыка ырай бээр.

Теве малдың бир солун талазы — кай-ганыры. Хой тевелерниң чанындан бир кижиле эртер болза, шупту карак салбайн

эдертир кайгаар. Билбес улуска ол чүүл дыка чиктиг, харын-даа коргунчуг-даа, каттырынчыг-даа болур. Чогум тевениң анаада чаңы эки, ол кижилерге удурлан-мас, оларның чүнү күзеп турарын билип турар. Өөредип каан тевениң мурнунга келгеш: «Сок, сок!» дээш, дөңмектерин часкагылаптарга, ол чыдып алып. Кы-рынга олурупкаш, азы чүөктү дергилеп-кеш, ам кээп «тур» дээрге, турар.

Тевени чогум чажындан өөредир, оон башка улгадып, күш кире берзе, кижиге алдырбайн барып болур. Ымыраа-сээк чок күскү үеде оон думчуун үттеп алып. Чазын хар дыка эривээнде, ол үеде те-велерниң күжү арай кошкак болур, чүге

дизе хар сүзер дээш шылай бээр, ын-чангаш дыка удурланмас. Аътты баштай мунуп, оон шанактап өөредир болза, тевени баштай шанактап өөредир, оон соонда чүөк чүдүрүп, мунуп эгелээр.

Оон ээди нервилер быжыктырырынга ажыктыг. Үргүлчү теве сүдү ижип турар улус чөдүл, рахит болгаш ижин-шөйүндү аарыгларындан аарывас. Теве сүдүнден белеткээн хымысты хоочураан гас-трит, энтероколит, өт хавы болгаш ону дамчыдар оруктары дегдиргенде ижер. Сөөктеринден кылган эм чүүл кижини күш кириер шынарлыг. Баарын, чүрээ, чаваназын, бүүректерин, хан четпестээр аарыгларны эмнээринге ажыглаар.

Тевениң дүгүнден эң чылыг хептер-ни аргып алып. Теве дүгүнден аргаан хөрөктээш кеткен кижиле белен дегдир-бес. Харын-даа мырыңай дегдирген ки-жилерге ындыг хөрөктээшти албан-биле кедирер, чүге дизе теве дүгү кижиниң мага-бодун сооктан камгалаар шынар-лыг.

Анисья ТЮЛЮШ.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

Тыва Республикада баштайгы эмчи-санитарлыг ачы-дузаны чедиргени дээш участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринге (өг-бүле эмчилеринге), участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр эмчилеринин эмчи сестраларына, ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына, фельдшер-акушер пунктуларының медицина персоналына, албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринде эмчилерге, фельдшерлерге, эмчи сестраларына 2014 чылда деткимче хевирлиг акша төлевирни бээр чурумнуң болгаш байдалдарының дугайында

2014 чылдың апрель 10 №143 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылдың декабрь 25-те №755 бадылаан доктаалында Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларга медицина ачы-дузанын халас чедиреринин күрүне магадылалының девискээр программазынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Эмчи-санитарлыг ачы-дузаны чедиргени дээш акша төлевирин 2014 чылда төлээринин коштунган дүрүмнү бадылаар:

медицина ачы-дузанын амбулаторлуг байдалдарда чедиргени дээш участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринге (өг-бүле эмчилеринге), участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр эмчилеринин эмчи сестраларына болгаш ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына;

медицина ачы-дузанын амбулаторлуг байдалдарда чедиргени дээш фельдшер-акушер пунктуларының медицина ажилдакчыларына (фельдшер-акушер пунктуларының эргелекчилеринге, фельдшерлерге, акушерлерге, эмчи сестраларына, ооң иштинде патронажтың эмчи сестраларына);

эмнелге организациязындан дашкаар черлерге дүрген медицина ачы-дузанын чедиргени дээш албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринде эмчилерге, фельдшерлерге, эмчи сестраларына;

2. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы:

Ыяап-ла медицина камгалалының системазынга чагыртып ажилдап турар эмнелге организацияларына бо доктаалда бадылаан Дүрүмнерни ажылгалче кириери-биле тайылбыр ажилдарны чорудар;

Тыва Республиканың эмнелге ажилдакчыларының даңзын кириер;

Россия Федерациязының доктааткан хоойлу-дүрүмнери-биле эмнелге организацияларының лицензия негелделеринин дүүш-

кенин, эмнелге ачы-дузанын хевирлиги болгаш эмнелге организацияларының лицензия хуусааларының контролжон хандыра;

Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгалалының девискээр фондузу-биле кады деткимче төлевирлерни тускай сорулга-биле үе-шаанда чедимчелиг ажылгаанынга контролжон чорудар.

3. Күжүн чидирген деп санаар:

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республикада баштайгы эмчи-санитарлыг ачы-дузаны чедиргени дээш участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринге (өг-бүле эмчилеринге), участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр эмчилеринин эмчи сестраларына, ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына, фельдшер-акушер пунктуларының медицина персоналына, албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринде эмчилерге, фельдшерлерге, эмчи сестраларына 2013 чылда деткимче хевирлиг акша төлевирни бээр чурумнуң болгаш байдалдарының дугайында» 2013 чылдың март 20-де үнген №160 доктаалы;

«Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылдың март 20-де үнген №160 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылдың июль 26-да үнген №457 доктаалы;

4. Бо доктаалдың күүселдезинин контролжон бодумга арттырдым.

5. Бо доктаал албан-езу-биле парлаанындан 10 хонук эрткен соонда күштүг болур, ооң эрге-дүрүмнүг хамаарылгазы 2014 чылдың январь 1-ден эгелеп тараар.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга талаар.

Тыва Республиканың Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2014 чылдың апрель 10-да үнген №147 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикада баштайгы эмчи-санитарлыг ачы-дузаны чедиргени дээш участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринин, участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр эмчилеринин эмчи сестраларына, ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына, фельдшер-акушер пунктуларының медицина персоналына, албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринде эмчилерге, фельдшерлерге, эмчи сестраларына 2014 чылда деткимче хевирлиг акша төлевирни бээринин чуруму

1. Бо чурум деткимче хевирлиг акша төлевирни бээринин дүрүмнү болгаш байдалдарын (улаштыр - акша төлевир) тодарадып турар:

медицина ачы-дузанын амбулаторлуг байдалдарда чедиргени дээш участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринге (өг-бүле эмчилеринге), участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр-эмчилеринин эмчи сестраларына, ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына;

медицина ачы-дузанын амбулаторлуг байдалдарда чедиргени дээш фельдшер-акушер пунктуларының медицина ажилдакчыларына (фельдшер-акушер пунктуларының эргелекчилеринге, фельдшерлерге, акушерлерге, эмчи сестраларына, ооң иштинде патронажтың эмчи сестраларына);

эмнелге организациязындан дашкаар черлерге дүрген медицина ачы-дузанын чедиргени дээш, албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринде эмчилерге, фельдшерлерге, эмчи сестраларына.

2. Тыва Республиканың девискээринге 2014 чылда база 2015 биле 2016 чылдарның үе планнары-биле хамаатыларга медицина ачы-дузанын халас чедиреринин күрүне магадылалының девискээр программазынга дүүштүр медицина ажилдакчыларына акша төлевирлерин акшаландырышыккын Ыяап-ла медицина камгалалының акша-хөреңгизинден үндүрер.

3. Хамаатыларга баштайгы эмчи-санитарлыг ачы-дузанын таарымчалыг болгаш шынарлыг болурун хандыраы-биле медицина ажилдакчыларына деткимче хевирлиг акша төлевирлерни ай санында дараазында хемчеглер-биле бээр:

участоктуң терапевт эмчилеринге, участоктуң педиатр эмчилеринге, ниити практиканың эмчилеринге (өг-бүле эмчилеринге) — 10 000 рубль; албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринин эмчилеринге — 5000 рубль;

участоктуң терапевт эмчилеринин, участоктуң педиатр эмчилеринин эмчи сестраларына, ниити практиканың эмчилеринин (өг-бүле эмчилеринин) эмчи сестраларына — 5000 рубль;

фельдшер-акушер пунктуларының медицина ажилдакчыларына (фельдшер-акушер пунктуларының эргелекчилеринге, фельдшерлерге, акушерлерге), албан черлеринин болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринин фельдшерлеринге — 3500 рубль;

фельдшер-акушер пунктуларының эмчи сестраларына, албан черлеринин эмчи сестраларына болгаш дүрген эмчи дуза чедирилгезинин кезектеринин эмчи сестраларына — 2500 рубль.

4. Акша төлевирлеринин хемчээлин тодарадырда, барымдаалаар чүүлдер:

Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш бедик дагларлыг, ээн ховулуг, суг чок черлерде база агаар-бойдузунун онзагай байдалдары-биле оларга дең-нештирген өске районнарда

(черлерге) ажилдап турары дээш Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының азы ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагырга органнарының доктааткан шийт-пири-биле шалың төлевиринге немээр район коэффицентизин;

шалың төлевиринге немээр хууну Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 315-ки биле 317-ги чүүлдеринде доктааткан.

5. Эмнелге организациялары: Тыва Республиканың медицина ажилдакчыларына акша төлевирни акшаландыраы-биле чагыгны медицина камгалалының организациязынче болгаш Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгалалының девискээр фондусунче ай санында 20-ниң хүнүнге чедир кириер;

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сүмелзэн негелделеринге дүүштүр медицина ажилдакчыларының ажил-чорудулгазын үнелеп демдеглээр комиссияның ажилын организастаар;

акша төлевирни ай санында шалыңны төлөп шилчидеринин доктаадып каан хуусаазы-биле бээр;

акша-хөреңгинин санаашкынын медицина камгалалының организациязынга болгаш Тыва Республиканың Ыяап-ла медицина камгалалының девискээр фондусунга аңгы бүрүткелдиг документизи езугаар квартал санында отчеттуг үениң соонда 10-нуң хүнүнге чедир илеткеп көргүзер.

6. Медицина ажилдакчыларына деткимче акша төлевирни эмнелге организациязы биле медицина ажилдакчызы күш-ажыл керээзинден аңгыда, немелде чөпшээржилгени аразында дугуржуп алган байдалы-биле бээр.

Немелде чөпшээржилгени дугуржур мурнунда ажил-биле хандырып турар кижини (организация) медицина ачы-дуза чедирилгезинин шынарын бедидер талазы-биле хүлээлгелерни күүседиринге хамааржыр эрге-хоойлунун нормативтиг актыларын медицина ажилдакчызынга медеглеп дыңнадыр. Немелде чөпшээржилге езугаар ажилдакчы кижини, ооң кылып турар албан-хүлээлгезинге хамаарыштыр немелде ажилдың хемчээлин хоойлу-дүрүмде доктааттыг ажилдаар үе-шагындан ажыр күүседирин чөпшээржилгенин күштүг бооп турар хуусаазында хүлээнип алыр. Немелде чөпшээржилгени аңгы бир черде дакпырлап ажилдап турар болгаш долу эвес ажил шагында хаара туттунган медицина ажилдакчылары-биле кылбас.

7. Медицина ажилдакчыларына акша төлевирлерни мергежилинин аайы-биле, сертификаты бар болза бээр, сертификаттың үе-хуусаазы эрте бээр, акша төлевирни кылбас.

8. Медицина ажилдакчыларына акша төлевирлерни бээрде, эмнелге организациязының штат санында (бир ставкадан эвээжетпейн) оларга көрдүнген албан-хүлээлгези езугаар хандырылга чорударын быжыглан чурттакчы чонунуң санын барымдаалаар.

9. Медицина ажилдакчызы айны төндүр ажилдаваан таварылгада, акша төлевирни ооң чүгле херек кырында ажилдаан үезинге чедир санаар.

Суд залы

Наркотик дээр

Кызылдың хоорай Барнаулдун эмчи кижинин 23 харлыг ситизинге хамаарыштыр келди үндүрген.

2013 чылдың август ай лек-оол Сотпа душ болу грамм деңзилиг гашиш тиктиг бүдүмел) тып алгандыг бүдүмел дээрзин кижини дыка эки билер болба Ынчалза-даа тып алган чүүгуур органнарда дамчыдып туржук, аныяк кижини ону Республикада чурттап турганыш эжинче чорудар деп пирлеп алган. Баштай Бел сезингеш, наркотиктиг бүдүмел солагай талакы дачалар кээринде чашпаннар аразы жыртып каан. Хоойлу-дүрүм чүүлдү бодунга ап чорурга дым болгай. Эртенинде ол суп каан чүүлүн бүдүүжү чүвүрүнүн карманынче суп чүү-даа болбаан дег, кы чорупкан. Кызыл хоорайга бажың чанынга гашишты уруглар кремниниң хавың каш, билдинмес кылдыр үрген. Ынчаарга даштындан чаа крем ышкаш аларган. Кижини ол дораан Россияны тазынын Тывада салбырын геш, почта посылказының и демги «кремин» суккаш, А таныш-көрүжү болур ки адресин айыткаш, чоруд Хоойлу-дүрүмге удур ооң чоруну «Наркотиктиг болгаш троптуг» чүүлдер дугайында чылдың январь 8-те үндүрген федералдыг хоойлунун 14, 25 чүүлдеринин хажыдыш болган.

РФ-тин Наркотиктер сактагызының хыналдазының талазы Тыва Республикада эргеле ажилдакчыларының «Почта, граф болгаш өске-даа чоруд ларның хайгааралы» деп дүрүлөп тывар хемчеглеринин үе «Россияның почтазы» федерал унитарлыг бүдүрүлгенин камдылга цегинин оран-савазы Б.Сотпаның посылказында кижини тиктиг бүдүмелди илереткен деңзизи (7,7грамм) онза улуг чээлге санаттырар. Буруудаган Белек-оол Сотпа суд зал бодунун буруузуң долдуз-билинген. Аныяк кижини РФ кеземче херээнин 228.1 чүүл 3 кезээнин «б» пунктузун езугаар кеземче херээнин 64 чүүл-биле чылга хосталгазын казып шыгарткан. Ол шыңгыы хевиринин эдил чөккөн колониязынга 5 чылды эрттир. Аныяк кижини истелге чоруп турган үеде хол үжүү-биле хосталгага турган болза, шийтел үе соонда, ону суд залындан чорудуудан.

Аныяк кижини өөредилге доозуп алгаш, дээди эртем чедир кирип, сөөлүнде барып, эмчи-даа апаар турган боор. Эмчи колледжизин доозуптарар чедир чүгле 1 чыл арткан турган харааданчыг. Хып дээн чалназынында тенниг херим артып кире бээр, канчаар-даа ажал хомуданчыг. Ынчангаш, оолдар, боданыңар!

Алдынай БАДЫ-ХО

ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ КОМАРОВ КУДУМЧУЗУДА
(Гортоп чоогунда) 1 дугаар бажыңның 1-ги артиразында **АНГОР** өшкү дүгүн улуг өртектен чондан база хуу ажил-агыйлардан дугуртта езугаар туда акша-биле садып ал турар. Даг дузун база садып турар.
Харылзажыр телефону: 8-923-268-8258.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-реңгизин бажың тударыңга, бажың (чурт-р дача) садып алырыңга ажыглаары-биле алыны бээр.
Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Уругларның ижин-баар эмчизиниң (остроэнтеролог) хүлээп алышыңкышы Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дугурада).
Баш удур бижидер телефону: **8-923-55-99-365.**
Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-бисүмележир херек.
Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың апрель 22-де Тыва Республиканың Кадык камгаары амызы тывыскаан.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

МЕБЕЛЬНЫЙ СТОК ЦЕНТР

чаа эт-септи **1000** рубльге садып турар: столдар, прихожаялар, стеллажтар, ТВ тумбалар база өске-даа чүүлдер бар.
Тел. 8-903-077-74-74.
Черногорск хоорайның Советская кудумчузу, 0155.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Тыва Республиканың ААН «Хладокомбинат» кылып турар ажылының төлевирлиг хевирлерин:

- аш-чем барааның соодукчуларын;
- машина шыгжаар гаражтарны чонга салалдап тур.

24 шак кадарар таңныылдыг болгаш видео хайгааралдыг.
Харылзажыр телефону: 8 (39422) 5-37-91.

Апрель 26-да дүштекиниң 12.00 шакта Сүт-Хөл кожуунуң Ишкин сумузунга субурган тудуунга тураскааткан ачы-буян марафону болуп эртер. Чаңгыс чер-чурттугларывысты, аңаа ажылдап, чурттап чораан чонувусту сагыш-сеткилинден киржирин чалап тур бис.
Харылзажыр телефону: 8-923-382-9596.
Уштап-баштап турар бөлүк.

Республика чергелиг аът спортунуң ажыдышыңкыны

2014 чылдың май 3-те **Чөөн-Хемчик кожуунуң Бора-Булакка** республика чергелиг XXI чаңчыл болган аът спортунуң ажыдышыңкын чарыжы 6 хевирге болур.

Кол эрттирикчилери — Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннар. Аъттарның бүрүткели май 1-де 15.00 шактан 20.00 шакка чедир. Май 2-де 8.00-20.00 шакта аныяк аъттарның назы-харын тодарадыры, джигиниң калбаан көөр.

Аът ээлериңге болгаш мунукчуларга негелделер:

1. Аът мунукчулары назы-хары 18 хардан өрү (паспорттуг);
2. Чарыш киржикчилери камгалал бөрттерлиг болур (спорт магазиннерде садып турар, хоккей бөрттери-даа болуп болур);
3. Камгалал херечилели (страховка) чардыңган турар ужурлуг (кожуун төптеринде салбырлар бар).

Дадывыры 1000 акша.

Оргкомитет.

Хүреш маргылдаазыңче чалап тур

2014 чылдың май 2-де 12.00 шакта **Чаян ДОНГАТЫҢ** чырыткылыг адыңга тураскааткан 18 хар чедир назылыг аныяк мөгелер аразыңга тыва хүрешке республика чергелиг маргылдаа Чадаана хоорайның стадионунга болурун дыңнатпышаан, мөгелерни чаладывыс.
Деткиччилерге харылзажыр телефон — **8-923-543-99-42.**
Майя Дакар-ооловна Донгак.

САДЫГ КОМПАНИЯЗЫ СИБАЛЪЯНС

- Аңнаарда, балыктыарда кедер ТУСКАЙ хептер, идиктер.
- Камуфляж идик-хеп.
- Бажыңга кедер, агаарлаарда кедер резин идиктер, кроссовкалар.

Адресивис:

Тыва Республика,
Кызыл хоорай,
Мира кудумчузу, 13
(РПС баазазы) склад 16/8

Телефон 8-983-278-62-36

Өртээ чийк. Мөөңнеп, үүрмектеп садып турар.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

КлиматСервис

Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 54
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-7070

Садып турар, эптеп тургузар, арыглап, сөптөп бээр.

- Агаарны арыглап серинделир кондиционерлер.
- Хат-салгыныг серинделдикчи - вентиляторлар.
- Агаар серинделдир херекселдер
- Агаарны арыглаар херекселдер
- Суг чылдыр херекселдер
- Бажыңга болгаш үлетпүрге ажыглаар вентиляция
- Чылыдыкчы - каминнер
- Чылыг бээр херекселдер.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Өвүр кожуунуң өөредилге килдизинге инспекторлап, Хан-дагайты, Дус-Даг школаларыңга директорлап, математика башкылап чораан улус өөредилгезиниң тергийнни, күш-ажылдың хоочуну

Монгуш Ламаевич АРАТ-ОЛДУҢ

узун назылааш мөчээни-биле хөй санныг ажы-төлүңге, дөргүл-төрелиңге ханы кажыыдалды Өвүр кожуун башкыларының профсоюз эвилели илергейлеп тур.

Өвүр кожуунуң өөредилге эргелели Өвүр кожуунуң өөредилге шугумунга хөй чылдарда математика башкылап, школа директорлап, өөредилге килдизинге инспекторлап чораан улус өөредилгезиниң тергийнни, күш-ажылдың хоочуну

Монгуш Ламаевич АРАТ-ОЛДУҢ

мөчээни-биле оон ажы-төлүңге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Россия биле Тываның демне-жилгезиниң 100 чыл оюнга болгаш ТАРН ТК-ның чиңгине секретары чораан **Иргит Чапсынович ШАГ-ДЫРЖАПТЫҢ** төрүттүнгенинден бээр 115 чыл оюнга таварыштыр Эрзин кожуунуң Бай-Даг сумузунга 2014 чылдың май 1-де дараазында спортчу маргылдаалар болур:

1. Эр, херээжен командалар аразыңга хол бөмбүү (дадывыры 1000 рубль);
2. Эр, херээжен спортчулар аразыңга шыдыраа;
3. 18 хар чедир уруглар, оолдар аразыңга болгаш улуг спортчулар аразыңга узун хемчээлге чадаг чарыш (кросс);
4. 18 хар чедир элээди оолдар аразыңга тыва хүреш;
5. Улуг мөгелерниң аразыңга тыва хүреш.

Эрзин кожуунуң Бай-Даг суму чагыргазы.

Тел. 8-923-387-9521, 8-923-387-9321.

Садып алыкчыларның кичээниңейинге!

Тудугнуң кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын киаастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дуңзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шунтузу Абаканың өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыын, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазаы 5-22-46

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЪЯНС ASIA-SIBERIA
ЧЫЛЫҢНЫ ҮНДҮРБЕЗИНИҢ АРГАЛАРЫ
аа соңгалар салдырып алыр эрш «Азия Сибирь» компанияже алган мен. Оон улус келген араан соңгаларының салып берилер, мээң сеткилимге аажок ырышкан. Шынарлыг, магалыг, ың! Багай сөс тыппас мен. Азия Сибирьниң түгүш-өөрүмгө болгаш танымр ажилеримге сүмөлээр мен.
Росина Намачыган - «Азия Сибирь» компанияның ачы-дузазын алган хамааты
2-24-51 8 908 325 07 60
ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ
ТОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР
СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР ЭЖИКТЕР
ҮЛЕТПҮР АЛЫПНИЗМИ ФАСАДТАР
ГАЗБЕТОН
Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru
Телевирлиг үндезинге парлаан.

ФРОНТУЧУВУС КУДУМЧУЗУ

аады кады чурттап келген айын-чааның киржикчизи, елен эвес Арзылаң мөге негзи-Хуурак акывысты.

оң адын мөңгөжиткен нза чоннуг кудумчу бар. ажил-ишчи, уран холдуг адалар бар, иелер бар.

нек малды, өшкү, хойну жээктирип өстүрбүшаан, тпек-хойтпак кылып алгаш, жинер деп сөңнеп олар.

азым санай ажыл кылып акаа керни Лариса. аанчы деп атка четкен салым-чолдуг Аракчаа Көк.

кежээ, ишчи күдээлер бар: менден Олег, Ширүгүр Сергей амыдырал-чуртталга дээш «Алдын» холдуг кежээпейлер.

Агыы МААДЫР-ООЛ.
АК-Тал суур.
НЕЕПТЭДМӨД

«Аныяктарның санал-онал солчулгазы»

ДЕЛГЕМ БИЛИГЛИГ, ОНЗАГАЙ УГААН-БОДАЛДЫГ

Тывада аныяк салгал ортузунда «Аныяктарның санал-онал солчулгазы» чаа шимчээшкени элээн күш кирип турар. Ол Тываның күрүне университетинин эрткен чылдың сентябрь айда «Делгем санал-онал солчулгазы» төлевилел-биле Ажык ниитилел фондузу (АКШ) делегей чергелиг грантының боттанылганының ачызы-биле эгелээн.

Ол төлевилелге даянган кол хемчег — ТывКУ-нун,

халдакчы деп болур. Ынчалза-даа чугаалажышкын үезинде чөптүг халдаашкын дээр-ле шын хемчег-дир дээрзин шийткелчилерин бирээзи, ТывКУ-нун төөгү факультетинин деканы Рамиль Харунов демдеглээн. Ол мынча дээн: «Бодунуң бодалын бадыткаарындан аңгыда, удурланышчыларын база кичээнгейлиг дыңнап, оларның барымдаазы шын эвес болуп турарын көргүзүп, ооң хөдөлүшкенин баш удур даап билер ужурлуг. Киржикчилерин аразындан эвээш

ле үлежип турган болза, а Крым дугайында тема кээрге, олар политиктерин Россияның чаа регионун долгандыр чугааларын, медээлерин болгаш өске-даа чугаа-соодун чижээнге ап чугаалап турганнар. А эр, херээжен улустуң ажил-агыйжы адырда дең эргелиин дугайында тема студентилерге-даа, школачыларга-даа онза чугула болган. Чазактың төлээлери чурттуң кол документизи — Конституцияда бижээн эр, херээжен улустуң аразында дең эргезин бадыткаан. Бо талазы-

2-ги черге Максим Ремнев биле Артем Ооржак (ТР-ниң Күрлицейи) база 3-кү черге Анна Ершова биле Оттук Иргит (ТывКУ-нун ТФ) төлөптүг болганнар. А хууда маргылдаага Ай-Хаан Догур-оол — бирги, Максим Ремнев — ийги болгаш Артем Ооржак үшкү черни алган.

Аныяктар маргылдаазына оюндан дашкаар Тываның Аныяктар чазаа аалчы болуп киришкен. Оларның кол сорулгазы — школачылар болгаш студентилер-биле социал-политиктиг темага

Төлевилелдин киржикчилери.

Кызылдың башкы институтунун студентилеринин, Көдээ ажил-агый техникумунун сургуулдарының болгаш Кызылдың школаларының өөреникчилеринин аразында аныяктарның санал-онал солчулгазының талазы-биле маргылдаа болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 32 кижжи киришкен.

Маргылдаа британ система-биле эрткен. Команда бүрүзү ийи кижиден тургустунган. Үш раунд иштинде командалар удурланышкак бөлүктөр кылдыр катчы бээр ужурлуг: тала бүрүзүндө ийи команданың каттышканы — чазак биле оппозиция.

Маргылдаага чедииникин болган командалар боттарының билиинин делгемин, угаан-бодалының онзагайын болгаш дидим санал кирип шыдаарын бадыткаар аргалыг болган. Ынчалдыр Эртежи Ондар биле Ай-Хаан Догур-оолдун киржил турары экономика факультетинин командазының туружун

эвес ойнакчылар боттарының туружун шын илередип билири тодараттырган, а чамдыктары ол талазы-биле ам-даа чедир ажилдаар болза эки. Ону чедип алыр сорулга-биле мындыг маргылдааларны доктаамал эрттирип турар. Чаа чүүлдерге өөренип, билер билиглерин улам быжыглап алыры чугула.

Үш раунд иштинде маргылдааның киржикчилери ол азы өске бодалды бадыткаар, чок болза, шын эвес болуп турарын илередип ужурлуг. Сайгарылганың «чылдагааны» кылдыр «Ынакшыл-биле өг-бүлө тударынга бодаарга, ажык-кончаа бодап өгленири дээр», «Крымның Россияга каттыжылгазы дээш азы удур болуру», «Эр биле херээжен улус чаңгыс ол-ла ажилды дөмөй кылдыр кылып шыдавас» деп темаларны аныяктарга үлөп берген. Кажан сайгарылга үезинде аныяк-өскөн шын ынакшыл талазы-биле боттарының саналдары, бодалдары-би-

биле бодунуң тодаргай дээн барымдаазын ТР-ниң лицей-интернадының өөреникчизи Орлана Бойду илереткен. Ооң чугаазы бо: «Эр, херээжен улустуң эргезин бүдүрүлгеге деңнээри ооң буураарынга чедирбес-даа болза, күш-ажылдың үре-түннелдин кудуладырынга чедирип болур. Чүгле херээжен улустан тургустунган чүдүрүкчүлөр дижик азы чүгле эр башкыларлыг уруглар садтары турган болза, кандыг бооп болурул? Ону даап бодаары болдунмас, чүге дизе эр биле херээжен кижини тус-тузунда алырга, херээжен улус кээр-гээчел, шыдамык, кызымак болгаш харысалгалыг, а эр кижилер шыырак мөзү-бүдүштүг, тура-соруктуг, эрес-дидим».

Хоорай чергелиг бир дугаар студентилерин чугаалажышкын маргылдаазының түннелинде команда аайы-биле 1-ги черге Ай-Хаан Догур-оол биле Эртежи Ондар (ТывКУ-нун ЭФ),

бодалдар солчулгазын чедип алыры.

Маргылдаага белеткел шыңгыы болган. Эрткен чылдың сентябрь айдан эгелеп Тываның күрүне университетинин башкылары делегей чергелиг харылзаалар килдизинин эргелекчизи Сайзана Товуу, аспирантура килдизинин эргелекчизи Урана Шырапай болгаш төөгү факультетинин деканы Рамиль Харунов олар аныяктарны бодалдарын илередип, бот-боттарын дыңнажып билиринге, сайгарылга кылырынга, анализтээринге өөредип турар.

Аныяктар маргылдаазының организакчылары бо чылдың октябрь айда Тываның адын камгалап, Бойсе университетинге (АКШ, Айдахо штады) эртер маргылдаага киржир аныяк баштыңнар (спикерлер) командазын тургузар сорулгалыг.

Валерия КОНГАР.

Библиотека — төгүчүрт-шинчилел

Көдээ черлерде культураның бир онзагай адыры — библиотека. Библиотекаларга чон хөйү-биле чилиин бедидип, тускай бөлүгү идепкейлиг киржир. Библиотека — бичии чоннун чыгылыр «уязы».

Бай-Тайга кожуунунун Тээли кожуунунун төп библиотеказы Ку болгаш Орус дыл чылынга турган «Суур библиотеказы — чурт-шинчилел төвү» деп «тотолду» организастап эрттирген. Библиотекалар — шагдан тура, төөгү жамырлары, кадагалакчылары сайзырадыкчылары. «Төгерики эрттирикчилери, аныяк специал. Ч.Т.Серен-оол, А.Х.М.Ооржак үениң технологиязының самбы ажылгагылашаан, илеткелдерин чүге библиотекалар төөгү база шинчилел ораны болу бергенинин ийинде сонугаткан.

Библиотека — черле онзагай. Аңаа бичии чаштарны культурага, бүдүштүг болурунга кижизидип. Бо удаада база-ла хоочун ажил библиотекарлар чыылганнарга төлдүң кижизидилгезинге номнагалдар улуг салдарны чедирип дээрзин бадыткаан. Библиотека ажылдакчызы Н.М. Баавыл өскөнгө үлегер кылдыр чаңгыс чурттуг алдарлыг маадырларын Тываның чоргааралы болуп алдар кижилерни көргүзүп, оларның үлөп жээнге даянырын сүмелээн. Ном солун-сеткүүлдерде оларның дуга хөйүнү бижээн. Ынчангаш бистиң чырымыс олардан үлегер ап өзер ужу

Бичии уруглар библиотеканы эргелекчизи Н.П. Салчак Орус дыл чылынга уткуштур илеткелин орус номчуп эрттирген. Ол чурт-шинчиле мазынга даянып, амгы үенин-биле храняя традиции, искать новое» чевирлерге ажилдаары чугула дээ онзалап демдеглээн. Интерактивтиг быра ажылгап, номчукчуларның кигейин хаара тудуп, карак-биле к оргаш, медээни шингээдиң алырга катап дээштиг дээрзин бадыткаан.

Информастыг төптүн эргелекчизи Ш.С. Сотпа бичии чаштарны чаңчылдарны ажылгап, күш-ажы кижизидеринин дугайында илетт. Шаандан тура өгбелеривис ажы-тө күш-ажылга ынак, эрес-кежээ кыл кижизидип чораан. Амгы үеде баз чаагай езу-чаңчылдарны чүге ажы болбас деп. Оюннар, көгүдүглер-канчаар кижизидип болурунун аргырын чыылганнарга библиотекарлар нуургаткан.

Бо чыл — биске онза төөгүлүг. Тыва биле Россияның демнежилтениң 100 чыл ою, Россияда болгаш Тывада Культура база Тывада Орус чылдары. Кожуунунун төп библиоте-зында юбилейлиг чылга уткуштур солун массалыг хемчеглер планнат-ган, сорулгалар салдырган. Яңы-бү мөөрейлер чыл дургузунда уламчыла

Айгерим САЛЧИ

Бай-Тайга кожуун, Тээли суур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 7974. Чагыг 49-50. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы биле эргелели «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.